

Terry Eagleton

Sweet Violence: The Idea of the Tragic, Oxford, UK: Blackwell, 2003.

Sigmund Freud

Civilization and its Discontents, trans. by Joan Riviere, London: The Hogarth Press, 1973.

- Sigmund Freud, *Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό* [1930], μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον, 2013.

Για έναν πιο αναλυτικό οδηγό αναφορικά με τις βασικές θεωρίες και προβληματικές στην κλασική κοινωνική θεωρία, παραπέμπω τον αρχάριο αναγνώστη σε δύο από τους επιφανέστερους κοινωνικούς θεωρητικούς του κόσμου: Anthony Giddens, *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Weber and Durkheim* (Cambridge University Press, 1971) και Charles Lemert, *Thinking The Unthinkable: The Riddles of Classical Social Theories* (Paradigm Publishers, 2007) και *Social Things: An Introduction to the Sociological Life* (Rowman and Littlefield, 2005).

Διαδικτυακοί σύνδεσμοι

<http://www.socialtheory.info/biographies.htm>
<http://www.marxists.org/>
<http://durkheim.uchicago.edu/>
<http://www.freudarchives.org/>

Κεφάλαιο 3**Η Σχολή της Φραγκφούρτης****Περιεχόμενα**

■ Horkheimer και Adorno: <i>Η διαλεκτική του διαφωτισμού</i>	76
■ Φροϋδική επανάσταση: οι χρήσεις της ψυχανάλυσης	80
■ Fromm: ο φόβος της ελευθερίας	82
■ Adorno: <i>Η αυταρχική προσωπικότητα</i> , ο αντισημιτισμός και η ψυχοδυναμική της νεωτερικότητας	89
<i>Γραμμένο στα άστρα: ο Adorno και η αστρολογία</i>	95
■ Marcuse: Έρως ή μονοδιάστατα πεπρωμένα; <i>Ουτοπία και κοινωνικός μετασχηματισμός: ο Marcuse και η ηλιθιδική ορθολογικότητα</i>	97
■ Κριτικές στο έργο του Marcuse	103
■ Σύνοψη	106
■ Περισσότερα ερωτήματα	112
■ Βιβλιογραφικές προτάσεις	113
■ Διαδικτυακοί σύνδεσμοι	114
	116

Από όλες τις κλασικές κοινωνιολογικές παραδόσεις, ο μαρξισμός¹ παρέχει κατά γενική ομολογία την πιο γλαφυρή εξιστόρηση της απρόσκοπτης, ξέφρενης επέκτασης του καπιταλισμού. «Η αστική τάξη», έγραφε ο Marx, «μέσω της εκμετάλλευσης της παγκόσμιας αγοράς έχει δώσει έναν κοσμοπολίτικο

χαρακτήρα στην παραγωγή και στην κατανάλωση σε κάθε χώρα». Από το Σαν Φρανσίσκο έως το Σίδνεϊ, από τη Νέα Υόρκη έως το Νέο Δελχί: ο καθένας και η καθεμία που ψωνίζουν σε κάποιο εμπορικό πολυκατάστημα στο κέντρο της πόλης, το οποίο προσφέρει φανταχτερές δημιουργίες σχεδιαστών και υψηλής τεχνολογίας προϊόντα με προέλευση από την Κίνα, την Ταϊβάν ή την Ινδία, θα συμφωνούσαν κατά πάσα πιθανότητα με την εκτίμηση του Marx. Οι άνθρωποι που ζουν μέσα στον καπιταλισμό αντιμετωπίζουν κατά τον Marx μια υπέρμετρη διόγκωση της ανάγκης ικανοποίησης των αισθήσεων και μια έκρηξη των ανθρώπινων επιθυμιών, εξαπλώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο ένα είδος άβυστης έξαψης απ' άκρη σ' άκρη στην κοινωνία όπου η ευχαρίστηση εξαρτάται από τη συνεχή συσσώρευση όλο και περισσότερων πραγμάτων. Οι άνθρωποι, πολύ απλά, αναζητούν οδόένα και πιο καινούργιες εμπειρίες. Μπορεί βέβαια κάποιος να εκφράσει τις αμφιβολίες του για το αν τα τζιν, τα κινητά τηλέφωνα ή τα iPods συνιστούν πράγματι πρόοδο για την ευημερία μιας κοινωνίας, αλλά το πιο ουσιαστικό σημείο από μια μαρξιστική οπτική γωνία είναι ότι αυτού του είδους η κατανάλωση έχει αναχθεί στις μέρες μας σε ακραίο βαθμό σε αυτοσυγκροτητικό, αυτογενεσιουργό, αυτοαναφορικό χαρακτηριστικό.

Εκτός από την παρακολούθηση τηλεόρασης, τα ψώνια είναι πλέον η δημοφιλέστερη δραστηριότητα τηςσχόλης σε ολόκληρο τον κόσμο. Σκεφτείτε το για μια στιγμή. Σήμερα, όλο και περισσότεροι άνθρωποι καθορίζουν τη ζωή τους με όρους του τι αγοράζουν και του τι έχουν στην κατοχή τους, και οπωσδήποτε περισσότερο με αυτούς τους όρους παρά από την άποψη του τι σκέφτονται ή με τι ασχολούνται για να βγάλουν τα προς το ζην. Στη νέα καταναλωτική κοινωνία του 21ου αιώνα, τα άτομα καταναλώνουν όχι μόνο υλικά αγαθά αλλά και διάφορα σαγηνευτικά προϊόντα και υπηρεσίες σχεδιασμένα να ικανοποιήσουν τις ακόρεστες επιθυμίες της μαζικής κοινωνίας. Τα άτομα των σημερινών κοινωνιών, όπου πολύ απλά η μέρα μοιάζει να μην έχει ποτέ αρκετές ώρες για να τα προλάβεις όλα, προσπαθώντας να σβήσουν την ακόρεστη δίψα τους επιδίδονται σε αγορές σε ένα καταναλωτικό τοπίο που δεν περιορίζεται από κανέναν φραγμό – όπου τα καταστήματα, οι υπηρεσίες και οι ιστότοποι είναι ανοιχτά όλο το εικοσιτετράωρο. Από τις online αγορές στο Amazon.com μέχρι τα ρολόγια της Rolex, από την τέλεια εφαρμογή των τζιν Calvin Klein μέχρι τα αθλητικά ρούχα τελευταίας λέξης της μόδας της Nike, από καλλυντικά και κρέμες κατά της γήρανσης μέχρι τις δημιουργίες των σχεδιαστών μόδας Armani ή Versace: η παγκόσμια σχεδόν δραστηριότητα των αγορών στη Δύση έχει εδραιωθεί ως θεμελιώδες συστατικό των εμπειριών της προσωπικής αυτοδιάθεσης και της ανθρώπινης ελευθερίας.

Η ηγεμονία του παγκόσμιου καταναλωτισμού είναι ένα αξιοσημείωτο φαινόμενο. Πρώτα απ' όλα, έχει μεταστρέψει τις σύγχρονες κοινωνίες μακριά από τη βιομηχανική παραγωγή (η οποία έχει «ανατεθεί» σε άλλες αναπτυσσόμενες

χώρες) και προς τη μεταβιομηχανική κατανάλωση προϊόντων, υπηρεσιών και εμπορικών σημάτων. Έχει επίσης συνδράμει στη διαμόρφωση μιας νέας σειράς κοινωνικών στάσεων, για τις οποίες η κατανάλωση έχει επανοριστεί ως αυτοσκοπός. Σε αντίθεση με την ψυχαναλυτική περιγραφή της κοινωνίας από τον Sigmund Freud ως μιας εμπορικής συναλλαγής στην οποία οι άνθρωποι θυσιάζουν την ευτυχία για την ασφάλεια, η σημερινή καταναλωτική κοινωνία είναι οργανωμένη γύρω από τον άξονα της άμεσης αυτοϊκανοποίησης και ευχαρίστησης. Η ελευθερία της κατανάλωσης, ή με άλλα λόγια το παγκόσμιο μη παρεμβατικό δόγμα του *laissez-faire*, είναι απαραίτητη για το πώς γυναίκες και άνδρες στη σύγχρονη εποχή καταναλώνουν τελικά την ίδια την ελευθερία τους.

Εντούτοις, έχουμε πολύ βάσιμους λόγους να αμφισβητούμε την υποτιθέμενη ελευθερία που απορρέει από την κουλτούρα του καταναλωτισμού. Τα λεγόμενα *lifestyle statements* – Apple iPods, ρολόγια Gucci, πένες Mont Blanc – ικανοποιούν πράγματι τις βαθύτερες προσωπικές μας επιδιώξεις ή είναι απλώς ένα ακόμη ερέθισμα για μια κοινωνία που δεν μπορεί να σταματήσει να επιθυμεί να επιθυμεί; Πόσοι από εκείνους που κάνουν τις αγορές τους στο διαδίκτυο πιστεύουν ότι αυτή η επιλογή τους εξασφαλίζει πραγματικά περισσότερο ποιοτικό χρόνο στη ζωή τους – για την οικογένεια, τους φίλους ή για δραστηριότητες με ουσία; Πόσοι γονείς φτάνουν σε σημείο να μην μπορούν να περνούν χρόνο με τα παιδιά τους ως αποτέλεσμα αυτής της κουλτούρας των αγορών δίχως τέλος; Και, σε τελευταία ανάλυση, οι σημερινές καταναλωτικές βιομηχανίες – από τα ταξιδιωτικά γραφεία που πουλούν προσχεδιασμένα πακέτα διακοπών μέχρι τις εμπνευσμένες από την IKEA επιχειρήσεις που πουλούν προσχεδιασμένα πακέτα διαβίωσης – προωθούν τελικά νέες ελευθερίες ή νέες ανασφάλειες;

Ουσιαστική είναι η συμβολή της Σχολής της Φραγκφούρτης στη σκέψη για τις κοινωνικές συνέπειες του προηγμένου καπιταλισμού και ιδιαίτερα στην παρακολούθηση των περιγραμμάτων των πολιτιστικών και καταναλωτικών βιομηχανιών μέσα στις οποίες καλούνται σήμερα να περιηγηθούν οι άνθρωποι. Κεντρική παράμετρος της κοινωνικής θεωρίας της Σχολής της Φραγκφούρτης είναι η θεώρηση του Theodor Adorno για τη «διοικούμενη κοινωνία» και η θέση του Herbert Marcuse για τη «μονοδιάστατη κοινωνία», στην οποία τα άτομα πάσχουν από «πλεονάζουσα απώθηση». Το έργο του Adorno και του Marcuse είναι αδιάψευστα διεπιστημονικό (καθώς περιλαμβάνει ορισμένες παραδόσεις της κλασικής κοινωνικής θεωρίας και ιδιαίτερα τη φροϋδική ψυχανάλυση), παρέχοντας έτσι μια άποψη της κοινωνίας η οποία μπορεί κάλλιστα να μην είναι καν αναγνωρίσιμη για πολλούς σύγχρονους άνδρες και γυναίκες που κατοικούν στις κοινωνίες του σήμερα με τους ταχύτατους ρυθμούς και τον σαφή καταναλωτικό προσανατολισμό. Ωστόσο, ως δύο από τους σημαντικότερους Γερμανούς διανοούμενους του 20ού αιώνα, ο Adorno κι ο Marcuse άφησαν πίσω

τους κείμενα –και αυτό στην πραγματικότητα ισχύει για το έργο της Σχολής της Φραγκφούρτης στο σύνολό του– τα οποία υπήρξαν πολύ σημαντικά στην προσπάθειά μας να στοχαστούμε όχι μόνο την πρόσφατη παγκόσμια ιστορία, αλλά και τις μεγάλης εμβέλειας κοινωνικές διαδικασίες που ασκούνται πάνω στα άτομα και το ιδιωτικό τους σύμπαν.

Η Σχολή της Φραγκφούρτης, όπως την αποκαλούμε σήμερα, δημιουργήθηκε κατά τη δεκαετία που προηγήθηκε της ναζιστικής κυριαρχίας του τρόμου στη Γερμανία και, ως εκ τούτου, δεν μας προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι πολλοί από τους κορυφαίους θεωρητικούς της διεξήγαγαν πολυάριθμες μελέτες που στόχο είχαν να κατανοήσουν το κύμα του πολιτικού ανορθολογισμού και του ολοκληρωτισμού που σάρωσε τη Δυτική Ευρώπη. Με μια τολμηρή θεωρητική κίνηση, η Σχολή της Φραγκφούρτης συσχέτισε τις φροϋδικές κατηγορίες με την κοινωνιολογική ανάλυση της καθημερινής ζωής, προκειμένου να βυθομετρήσει τους μυριάδες τρόπους που έχει η πολιτική εξουσία να αποτυπώνει το χνάρι της στον εσωτερικό κόσμο των ανθρώπων υποκειμένων και, πιο συγκεκριμένα, να εξετάσει από κριτική σκοπιά το αίσχρο, δίχως νόημα είδος του κακού που εξαπέλυσε ο Χίτλερ. Από τις προσπάθειες της Σχολής της Φραγκφούρτης να κατανοήσει σε βάθος τις ψυχοπαθολογίες του φασισμού, ιδιαίτερα ξεχωρίζουν τα γραπτά του Adorno, του Marcuse και του Fromm· όλοι οι παραπάνω συγγραφείς, με αρκετά διαφορετικό τρόπο ο καθένας, άντλησαν από τις φροϋδικές κατηγορίες για να διαλευκάνουν τη βασική δυναμική και τις κύριες παθολογίες της ορθολογικότητας, του πολιτισμού και της πολιτικής της μεταφιλελεύθερης εποχής, και, επίσης, για να ανιχνεύσουν τα κοινωνικά αδιέξοδα της ίδιας της νεωτερικότητας. Το αποτέλεσμα ήταν η emphatic υπογράμμιση τόσο των πολιτικών διαστάσεων της ψυχανάλυσης όσο και των ψυχοδυναμικών στοιχείων της δημόσιας πολιτικής ζωής.

Horkheimer και Adorno: Η διαλεκτική του διαφωτισμού

Την περίοδο που βρίσκονταν αυτοεξόριστοι στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ο Adorno και ο Max Horkheimer έγραψαν τη *Διαλεκτική του διαφωτισμού* – ένα ευφύεστατο έργο κοινωνικής θεωρίας το οποίο επιδίωξε να ρίξει φως στη σκοτεινή πλευρά της σύγχρονης εποχής. Γραμμένο με αξιοσημείωτη φιλοσοφική εμβρίθεια και ευρεία κοινωνιολογική διορατικότητα, το έργο που ανέλαβαν να φέρουν σε πέρας ο Adorno και ο Horkheimer ορίστηκε από τους ίδιους τους συγγραφείς του ως εξής: «Η ανακάλυψη του λόγου για τον οποίο η ανθρωπότητα, αντί να εισέλθει σε μια πραγματικά ανθρώπινη κατάσταση, βυθίζεται σε ένα νέο είδος βαρβαρότητας». Η κόλαση στην οποία αναφέρονταν οι συγγραφείς ήταν ο πολιτικός εφιάλτης που είχαν αφήσει πίσω τους στη Γερμα-

νία – ο φασισμός του Γ' Ράιχ. Η εργαλειακή λογική είχε ωστόσο υπάρξει τόσο σαρωτική σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες, ώστε ο Horkheimer και ο Adorno βρήκαν επίσης σημεία ή συμπτώματα φασιστικής κυριαρχίας στις φιλελεύθερες δημοκρατίες, και ιδιαίτερα στην Αμερική. Στην πραγματικότητα, η αμερικανική βιομηχανία της ψυχαγωγίας –από την tzaζ έως το Χόλιγουντ– ήταν θεμελιώδες συστατικό αυτής της διαδικασίας της εμπορευματοποιημένης πλύσης εγκεφάλου και, ως εκ τούτου, emphatic της ανόδου και της κυριαρχίας της φασιστικής ιδεολογίας. Η ιδέα ότι ο διαφωτισμός και η κυριαρχία είναι φαινόμενα αξεδίωτα συνυφασμένα βρίσκεται στον πυρήνα της *Διαλεκτικής του διαφωτισμού* και είναι θεμελιώδους σημασίας για την εμπεριστατωμένη κοινωνιολογική διάγνωση της νεωτερικότητας που ξεδίπλωσαν ο Horkheimer και ο Adorno.

Ο Λόγος είναι, φυσικά, ουσιώδης για την ανθρώπινη ύπαρξη. Εντούτοις, η κριτική θεωρία του Horkheimer και του Adorno αποκαλύπτει ότι η φιλοσοφία του Διαφωτισμού και ο εργαλειακός Λόγος έχουν περιπέσει σε μια μορφή ασθένειας. Ο Λόγος στο ακραίο όριό του, μετασχηματισμένος σε μια κατοπτρική εικόνα της ίδιας της τρέλας που επιδιώκει να καταστείλει, διερευνάται από τον Horkheimer και τον Adorno σε σχέση με διάφορους ορισμούς του όρου «διαφωτισμός». Ένας βασικός ορισμός συνδέεται με την ποικιλία των πολιτικών και πνευματικών ρευμάτων που διαμόρφωσαν τις κοινωνικές αναταραχές στην Ευρώπη, από τη μεγάλη γαλλική επανάσταση του 18ου αιώνα μέχρι τη ρωσική επανάσταση των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα. Εδώ ο διαφωτισμός εξετάζεται υπό ένα επαναστατικό πρίσμα ως ορθολογιστικό, δημοκρατικό και καθολικό ως προς τη σφαίρα επιρροής του κίνημα. Ένας άλλος βασικός ορισμός πηγάζει από τη σύγχρονη επιστήμη, ιδιαίτερα από την εποχή των ανακαλύψεων και των μετασχηματισμών που σημάδεψαν την επιστήμη ως αποτέλεσμα των τεχνολογικών καινοτομιών όπως το τηλεσκόπιο, το μικροσκόπιο, η πυξίδα και τα ρολόγια. Εξετάζοντας αυτές τις εκδοχές του Λόγου του διαφωτισμού, ο Horkheimer και ο Adorno παρατηρούν μια γενική μεταστροφή των στάσεων των ανθρώπων απέναντι στη ζωή τους, στη ζωή των άλλων και στον εξωτερικό κόσμο. Ενώ οι παραδοσιακές κοινωνίες στράφηκαν στη μυθολογία για να διευθετήσουν τις ανθρώπινες υποθέσεις, οι σύγχρονες κοινωνίες υποκλήθηκαν στη δύναμη του ανθρώπινου Λόγου ως καθοριστικού παράγοντα. Μια τέτοια απελευθερωτική αντίληψη του διαφωτισμού ήταν απαραίτητη, τόσο για τους φιλελεύθερους όσο και για τους συντηρητικούς, για την αποκαλούμενη κατάρριψη της μυθολογίας – η οποία διευκόλυνε τις σύγχρονες εξελίξεις στην επιστήμη, την τεχνολογία και την οικονομία.

Αυτή η σύγχρονη ιδέα –ότι ο Λόγος καταστρέφει τον μύθο– δεν είναι βέβαια τίποτε περισσότερο από μια απλή ψευδαίσθηση, σύμφωνα με τον Horkheimer και τον Adorno. Αντίθετα, ο διαφωτισμός και ο μύθος είναι στενά συνδεδεμένοι. Αυτό σημαίνει, ωστόσο, ότι υπάρχει μια μυστική συνέργεια μεταξύ εκείνου

που θεμελιώνει τον διαφωτισμό –του Λόγου– και εκείνου που ο Λόγος επιδιώκει να υπερνικήσει – δηλαδή του μύθου. Από αυτή την άποψη, το ορθολογικό ενσωματώνεται ολοένα και πιο βαθιά μέσα στον μύθο, καθώς η κοινωνική τάξη αυτοπροσδιορίζεται ως διαφωτισμένη. «Ανέκαθεν ο διαφωτισμός, με την ευρύτερη έννοια της προσδεύουσας σκέψης», γράφουν ο Horkheimer και ο Adorno, «επιδίωκε να απελευθερώσει τους ανθρώπους από το φόβο και να τους κάνει κυρίαρχους. Αλλά η εντελώς φωτισμένη γη ακτινοβολεί από το κακό που θριαμβεύει παντού» (σ. 19). Από τον φασισμό στην Ευρώπη μέχρι την εμπορευματοποιημένη μαζική κουλτούρα στις Ηνωμένες Πολιτείες, η υπόσχεση ελευθερίας του Διαφωτισμού είχε καταστροφικές κοινωνικές συνέπειες και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού.

«Ο διαφωτισμός», γράφουν οι συγγραφείς της *Διαλεκτικής του διαφωτισμού*, «είναι ολοκληρωτικός». Από την άνοδο του Εθνικού Σοσιαλισμού στη Γερμανία μέχρι την κουλτούρα της βιομηχανίας της Αμερικής, από την εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης διά χειρός Χίτλερ έως την απaráμιλλη καταστροφή των σύγχρονων τεχνολογικών εχθροπραξιών: ο Λόγος του διαφωτισμού απογοήτευσε όχι μόνο τη Δύση αλλά την ανθρωπότητα στο σύνολό της. Στον πυρήνα αυτής της σκεπτικιστικής, ζοφερής στην πραγματικότητα, εκτίμησης της σύγχρονης εποχής βρίσκεται η έννοια της κυριαρχίας. Ενώ ο Horkheimer και ο Adorno δεν ορίζουν την κυριαρχία με οποιοδήποτε βαθμό κοινωνιολογικής ακρίβειας, φαίνεται σαφές ότι επιδιώκουν να υπογραμμίσουν τη δύναμη του εργαλειακού, τεχνολογικού και επιστημονικού Λόγου στην εδραίωση κυριαρχίας πάνω στον εαυτό, στην εσωτερη φύση του ατόμου και στην εξωτερη φύση και κοινωνία.

Η «πτώση» του σύγχρονου ανθρώπου δεν μπορεί να διαχωριστεί από την κοινωνική πρόοδο. Η αύξηση της οικονομικής παραγωγικότητας δημιουργεί από τη μια μεριά τις συνθήκες για έναν καλύτερο κόσμο και από την άλλη προσφέρει στον τεχνικό μηχανισμό και στις κοινωνικές ομάδες που την έχουν υπό την κυριότητά τους μια φοβερή υπεροχή απέναντι στον υπόλοιπο πληθυσμό. Το άτομο έχει γίνει μηδενικό σε σχέση με τις οικονομικές δυνάμεις. Ταυτόχρονα, οι δυνάμεις αυτές φέρνουν την κυριαρχία της κοινωνίας στη φύση σε ένα επίπεδο αδιανόητο μέχρι σήμερα. Ενώ το άτομο χάνεται μπροστά στο μηχανισμό τον οποίο υπηρετεί, ο μηχανισμός αυτός το φροντίζει καλύτερα από ποτέ άλλοτε. Σ' ένα στάδιο όπου βασιλεύει η αδικία, η αδυναμία και η ευημερότητα των μαζών, αυξάνει ανάλογα με τις ποσότητες των αγαθών που προσφέρονται σ' αυτές. Η ανύψωση του επιπέδου ζωής των κατώτερων τάξεων, αξιόλογη στο υλικό επίπεδο και

ασήμαντη στο κοινωνικό, αντανakλάται σ' αυτό που υποκριτικά ονομάζεται «διάδοση του πνεύματος». Αληθινή μέριμνα του πνεύματος θα ήταν η άρνηση της πραγματοποίησης. Το πνεύμα όμως δεν μπορεί να επιβιώσει όταν ορίζεται ως πολιτισμικό αγαθό κι όταν διανέμεται για καταναλωτικούς σκοπούς. Η πλημμύρα της ακριβούς πληροφορίας και της «πλειασμένης» διασκέδασης κάνει τους ανθρώπους πιο πνευματώδεις αλλά και πιο ηλίθιους.

Μαξ Χορκχάιμερ – Τέοντορ Αντόρνο, *Η διαλεκτική του διαφωτισμού* [1944], μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον/βιβλία, 1986, σ. 14-15.

Με την κυριαρχία επί της φύσης, υποστηρίζουν ο Horkheimer και ο Adorno, διασφαλίζονται η κοινωνία και οι κοινωνικές σχέσεις, ενώ η ατομική ταυτότητα μεταμορφώνεται από τυφλό ένστικτο σε αναστοχαστική συνείδηση του εαυτού. Πρόκειται ουσιαστικά για μια στροφή από τη φύση στον πολιτισμό. Εντούτοις, κατά έναν τραγικά ειρωνικό τρόπο, η βία με την οποία η κοινωνία αποσπάστηκε από τη φύση επιστρέφει στον εαυτό της, ακρωτηριάζοντας τις ταυτότητες και αποστερώντας από τους ανθρώπους τις δυνατότητές τους για ευτυχία και ελευθερία. Με άλλα λόγια, η επιθετικότητα, η οργή και η βία οι οποίες ήταν αρχικά απαραίτητες για την προστασία της κοινωνικής τάξης από τις καταστροφές της φύσης δεν εξαφανίζονται με έναν μαγικό τρόπο αφότου συγκροτηθεί ο πολιτισμός και η πολιτική ζωή. Αντίθετα, η βία είναι εγγεγραμμένη στον ίδιο τον ιστό της κοινωνικής τάξης· η επιθετικότητα πλήττει τον πυρήνα κάθε προσπάθειας των κοινωνικών δρώντων να αλλάξουν τον κόσμο, ανεξάρτητα από το πόσο ευγενείς ή μεγαλόψυχες είναι οι προθέσεις τους. Αυτό σημαίνει ότι η ασταμάτητη επιθυμία «διαχείρισης» της κοινωνίας μέσω της εφαρμογής ορθολογιστικών σχεδίων είναι πάντοτε σε επικίνδυνο βαθμό πλεονάζουσα σε σχέση με την πραγματική αναγκαιότητα. Υπάρχει κάτι παραισθητικό όσον αφορά την επιθυμία του Λόγου: παραισθητικό διότι ο Λόγος συγκαλύπτει μια συνταρακτική καταστολή η οποία, στην πραγματικότητα, είναι το ακριβώς αντίθετο της αυτονομίας. Ένα σύμπτωμα αυτής της ασθένειας του διαφωτισμού είναι ο φασισμός, και πιο συγκεκριμένα ο αντισημιτισμός. Το μίσος για τους εβραίους, υποστηρίζουν ο Adorno και ο Horkheimer, είναι μια προβολή του θηριώδους εσωτερικού καταναγκασμού της σύγχρονης κοινωνίας πάνω σε μια περιθωριοποιημένη ομάδα. Ωστόσο, ο αντισημιτισμός δεν είναι το μόνο σύμπτωμα του τρομακτικού πλεονάσματος του Λόγου του διαφωτισμού, πράγμα που εξηγεί για ποιο λόγο η κυριαρχία στην εποχή μας καλύπτει ένα εύρος που κυμαίνεται από την καταστροφή της φύσης έως τον αποικισμό των αναπτυσσόμενων εθνών.

Φροϋδική επανάσταση: οι χρήσεις της ψυχανάλυσης

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ανάπτυξης της κριτικής θεωρίας που ανέλαβε η Σχολή της Φραγκφούρτης ήταν η χρήση της φροϋδικής ψυχανάλυσης για τη μελέτη της ταυτότητας, της πολιτικής, της κουλτούρας και της ιδεολογίας. Η συστηματική ενασχόληση της Σχολής της Φραγκφούρτης με την κυριαρχία –δηλαδή με τη διαδικασία και τα προϊόντα τού ολόένα περισσότερο διοικούμενου, χειραγωγούμενου κόσμου του προηγμένου καπιταλισμού– περιλάμβανε επίσης μια ιδιαίτερη εστίαση στο άτομο, στην ταυτότητα του εαυτού και συναισθηματική ζωή. Αυτός ο προσανατολισμός συνεπάγοταν τη μετατόπιση πολύ πέρα από τα όρια της κλασικής κοινωνικής θεωρίας, και με κατεύθυνση προς το πεδίο της ψυχολογίας – πρωτίστως με τη μορφή της ψυχανάλυσης. Στο έργο του Adorno από τη δεκαετία του 1940 και στα κείμενα του Marcuse από τη δεκαετία του 1950, η ψυχανάλυση ανάγεται σε κεντρικό διανοητικό και πολιτικό εργαλείο όχι μόνο για την εξέταση των αξεδιάρκτων αλληλοσυσχετίσεων του Λόγου και της καταστολής, αλλά και για τη μελέτη με νέους πια όρους του ζητήματος της ευτυχίας και της ευχαρίστησης σε επίπεδο ολόκληρων κοινωνιών. Το πολιτικό κίνητρο που υποκίνησε αυτή την επιστροφή στην ψυχανάλυση είχε τις ρίζες του στις προσπάθειες του Adorno και του Marcuse να στοιχειοθετήσουν μια ερμηνεία για την άνοδο του φασισμού, του ναζισμού, και τις συναισθηματικές επιπτώσεις του γραφειοκρατικού καπιταλισμού στην ιδιωτική ζωή. Σημαντικές κινήσεις προς αυτή την κατεύθυνση είχαν ήδη γίνει τη δεκαετία του 1930 από τον Erich Fromm, του οποίου το έργο με τη Σχολή της Φραγκφούρτης θα εξετάσουμε πολύ σύντομα, και ο οποίος επιδίωξε να πριμοδοτήσει τη φροϋδική ανάλυση (πέρα τις πιο απαισιόδοξες πολιτικές εκτιμήσεις του Freud) ως εργαλείο στην πάλη για κοινωνική απελευθέρωση και την ειρήνευση της βίας.

Η οικειοποίηση του Freud από τη Σχολή της Φραγκφούρτης είχε ως αποτέλεσμα η ψυχανάλυση να καταφέρει να ασκήσει σημαντική επίδραση στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Αυτή η επίδραση θα συζητηθεί λεπτομερώς στο Κεφάλαιο 5, όπου εξετάζεται κριτικά το εγχείρημα της μεταδομιστικής επανανάγνωσης του Freud από τον Jacques Lacan και τους ακολούθους του. Προς το παρόν, ωστόσο, προέχει να δούμε τι ήταν εκείνο που έστρεψε τα μέλη της Σχολής της Φραγκφούρτης προς τον Freud, και ειδικότερα να εξετάσουμε πώς αναδιατυπώθηκαν και διευρύνθηκαν οι ψυχαναλυτικές έννοιες προκειμένου να ταιριάξουν στα βασικά σημεία ενδιαφέροντος της κριτικής θεωρίας. Όλες σχεδόν οι κεντρικές ανακαλύψεις του Freud –το ασυνείδητο, η σεξουαλική απώθηση, το οιδιπόδειο σύμπλεγμα και άλλα συναφή– αναπτύχθηκαν από βασικούς θεωρητικούς της Σχολής της Φραγκφούρτης προκειμένου να επανεξεταστεί η σχέση μεταξύ ατομικότητας και κοινωνίας, οικογένειας και κοινωνι-

καποίησης, ιδεολογίας και πολιτικής κυριαρχίας. Για παράδειγμα, στο δοκίμιο «Κοινωνιολογία και Ψυχολογία» ο Adorno υπερασπίζεται τη σπουδαιότητα του Freud για την κοινωνική θεωρία. Υποστηρίζει ότι η ψυχανάλυση είναι πολύτιμη διότι εξερευνά διεξοδικά τις διαδικασίες σχηματισμού ταυτότητας στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα και, ως εκ τούτου, θα μπορούσε να επιστρατευτεί στην υπηρεσία της κριτικής θεωρίας για την ανάπτυξη μιας κριτικής της ταυτότητας. Παραδόξως, ωστόσο, η ψυχανάλυση κατακτά την πιο ριζοσπαστική μορφή της όταν οι έννοιές της εξωθούνται στα άκρα – όπως συμβαίνει με μερικές από τις εικασίες «της πολυθρόνας» του Freud. «Στην ψυχανάλυση», έγραφε ο Adorno στο *Minima Moralia*, «τίποτε δεν είναι αληθές εκτός από τις υπερβολές». Αν' ό,τι φαίνεται, ο Adorno με αυτή την παρατήρηση εννοούσε ότι τα πιο εξωφρενικά χαρακτηριστικά του έργου του Freud –οι μυθοπλασίες της ψυχανάλυσης, αν θέλετε– στην πραγματικότητα περιέχουν βασικές εννοήσεις για τον σύγχρονο κοινωνικό και πολιτικό κόσμο. Από αυτή την οπτική γωνία, η θεωρία του Freud, λόγου χάριν, για το άγχος του ευνουχισμού (μια θεωρία η οποία, ως οικουμενική συνθήκη, έχει απορριφθεί ακόμα και μέσα στους ψυχαναλυτικούς κύκλους) μπορεί να αναδιατυπωθεί ως μια εύστοχη *μεταφορά* για την καταστροφική και βάνουση φύση των κοινωνικών σχέσεων που προωθεί η εποχή του προηγμένου καπιταλισμού. Όπως παρατηρεί ο Martin Jay (1984: 90), αυτό που «τράβηξε τον Adorno στον πρώιμο Freud ήταν ο τρόπος με τον οποίο η θεωρία του κατέγραψε χωρίς δισταγμό τα τραύματα της σύγχρονης ύπαρξης. Το να πει κάποιος τη σκληρή αλήθεια ήταν από μόνο του ένα είδος αντίστασης στην αποδοχή των τραυμάτων αυτών ως αναπόδραστην».

Η χρήση της φροϋδικής θεωρίας στην κριτική θεωρία του Marcuse για τις ανάγκες της κατανόησης της σύγχρονης κοινωνίας μπορεί να παραλληλιστεί με ορισμένες από τις απόψεις που υποστήριξε ο Adorno, μόνο που τα κείμενα του Marcuse άσκησαν μακράν μεγαλύτερη επιρροή. Όπως ο Adorno, ο Marcuse επικεντρώνεται στο πρώιμο βιολογικής πνοής έργο του Freud ή στη λεγόμενη «θεωρία των ενορμήσεων». Μολονότι η χρήση του παραδοσιακού φροϋδικού λεξιλογίου των απωθημένων ενορμήσεων και των σεξουαλικών ενεργειών είναι σήμερα παρωχημένη, και σε τελευταία ανάλυση εξηγεί ίσως κάποιους περιορισμούς της κριτικής θεωρίας της κοινωνίας που εισηγήθηκε ο Marcuse, παρέχει εντούτοις το εννοιακό πλαίσιο για πολλές από τις σημαντικότερες σκέψεις του ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι σύγχρονες κοινωνίες διεισδύουν στην εσωτερική τοπιογραφία των ταυτοτήτων με βαθιά κατασταλτικό τρόπο. Τόσο ο Marcuse όσο και ο Adorno ήταν, για παράδειγμα, εξαιρετικά δύσπιστοι απέναντι στην αμερικανική ψυχολογία του εγώ, μια αναθεώρηση της φροϋδικής θεωρίας, στερημένης από την παραδοσιακή εστίασή της στη διχασμένη και ρηγματωμένη φύση του ατομικού εαυτού, και με γνώμονα την αφομοίωση. Μια τέτοια ανάγνωση του Freud, υποστηρίζει ο Marcuse, στέρησε την

ψυχανάληψη από την επαναστατική δυναμική της. Αντί να εγγράψει απλώς την κοινωνία στην ψυχανάληψη, ο Marcuse προσπάθησε να ξεδιπλώσει την ψυχανάληψη από τα μέσα, προκειμένου να αποκαλύψει την εγγενώς κριτική αιχμή της. Σε αντίθεση με τον Adorno, όμως, ο Marcuse υποστηρίζει ότι η αναίρεση της σεξουαλικής απώθησης εγκαινιάζει τη δυνατότητα για έναν ριζικό μετασχηματισμό της ταυτότητας, της κοινωνίας και της κουλτούρας.

Ασύγκριτης αξίας, ωστόσο, είναι η ανάλυση που προτείνει η Σχολή της Φραγκφούρτης για τον λόγο για τον οποίο τα ανθρώπινα υποκείμενα, φαινομενικά χωρίς να προβάλλουν καμία αντίσταση, υποτάσσονται στις κυρίαρχες ιδεολογίες του ύστερου καπιταλισμού. Το γενικό επεξηγηματικό μοντέλο που ανέπτυξε η Σχολή της Φραγκφούρτης για τη μελέτη της κοινωνιοψυχολογικής διάστασης της σχέσης μεταξύ ατόμου και πολιτισμού έχει προσελκύσει σε σημαντικό βαθμό την προσοχή της κοινωνικής θεωρίας.

Fromm: ο φόβος της ελευθερίας

Ο Fromm, ο οποίος ασκούσε το επάγγελμα του αναλυτή από το 1926 και ήταν μέλος του Ψυχαναλυτικού Ινστιτούτου της Φραγκφούρτης, προσπάθησε στις πρώτες μελέτες του να συνδυάσει τη θεωρία του Freud για το ασυνείδητο με τη μαρξιστική κοινωνιολογία. Επηρεασμένος από το βιβλίο του Wilhelm Reich *Η ανάλυση του χαρακτήρα* (*Character Analysis*, 1972 [1933]), το οποίο συνδέει την κοινωνία με τη λειτουργία του ασυνείδητου, ο Fromm ασχολήθηκε με τα ζητήματα της σεξουαλικότητας και της απώθησης, καθώς και με τη διαμεσολαβητική επίδραση της οικογένειας ανάμεσα στην οικονομία και στο άτομο. Σύμφωνα με τον Fromm, η φροϋδική ψυχανάληψη πρέπει να χρησιμοποιηθεί συμπληρωματικά ως προς τον μαρξισμό, αν θέλουμε να κατανοήσουμε πώς οι κοινωνικές δομές επηρεάζουν, και ουσιαστικά διαμορφώνουν, τις εσωτερικές διαστάσεις της προσωπικής ζωής. Ωστόσο, η ανάλυση της απώθησης από τον Fromm διαφέρει ουσιαστικά από την ανάλυση που πρότεινε ο Reich. Κατά την άποψη του Fromm, ο Reich δεν κατάφερε να αναπτύξει μια επαρκή θεωρία της κοινωνίας επειδή είχε περιορίσει πολύ στενά τη θεωρία της σεξουαλικότητας του Freud στο επίπεδο της ατομικής ψυχολογίας. Εντούτοις, η φροϋδική ψυχανάληψη, όπως υποστήριζε ο Fromm, ήταν κατά βάση μια «κοινωνική ψυχολογία». Για τον Fromm, το άτομο πρέπει να γίνει κατανοητό βάσει της σχέσης του με τους άλλους.

Το κοινωνικό σύστημα, στην επανερμηνεία του Freud από τον Fromm, διαμορφώνει τη ζωή των ανθρώπων με τρόπο ώστε να είναι εναρμονισμένη με το οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο της ιστορικής εποχής στην οποία αυτοί ζουν. Η φεουδαρχική κοινωνία διαμόρφωνε άτομα προσαρμοσμένα στους

ρόλους των δουλοπάροικων και των αρχόντων· ο καπιταλισμός της αγοράς γεννούσε καπιταλιστές και εργάτες· και ο προηγμένος μονοπωλιακός καπιταλισμός παράγει ανθρώπους οι οποίοι πάνω απ' όλα είναι καταναλωτές. Ο Fromm περιγράφει την παραπάνω διαδικασία ως παραγωγή «κοινωνικά απαραίτητων τύπων χαρακτήρα». Η κοινωνία ασκεί πράγματι σημαντική επίδραση στο άτομο, προσανατολίζοντας την ψυχή σε προκαθορισμένους κοινωνικούς δρόμους, προβάλλοντας τις κοινωνικές αξίες και στάσεις στις βαθύτερες γνώσεις του εαυτού. Το αποτέλεσμα, λέει ο Fromm, είναι οι άνθρωποι «να θέλουν να ενεργούν όπως πρέπει να ενεργούν».

Για τον Fromm, όπως και για τον Freud, η οικογένεια διαδραματίζει κομβικό ρόλο στην ανάδυση της απώθησης. Η εξασφάλιση της γονικής αγάπης συνεπάγεται την απώθηση ή την άρνηση της εσωτερικής έννοιας του εαυτού και την προσαρμογή σε κοινωνικά προδιαγεγραμμένα πρότυπα συμπεριφοράς. Όπως το θέτει ο Fromm: «Η οικογένεια είναι το μέσο με το οποίο η κοινωνία ή η κοινωνική τάξη αφήνει το αποτύπωμα της ειδικής δομής της πάνω στο παιδί, και συνεπώς και στον ενήλικα. Η οικογένεια είναι ο ψυχολογικός διαμεσολαβητής της κοινωνίας» (Fromm 1985 [1932]: 483). Η οικογένεια είναι ένας θεσμός που εμφυτεύει εξωτερικές, κοινωνικές αντιφάσεις στον πυρήνα της προσωπικής ζωής, παγώνει τις οικονομικές συνθήκες με τη μορφή ιδεολογίας και ενθαρρύνει την πρόσληψη του εαυτού ως υποχωρητικού, ατόμου και ανίσχυρου. Το κεντρικό νήμα του επιχειρήματος του Fromm είναι ότι οι καταστροφικές επιπτώσεις του ύστερου καπιταλισμού δεν επικεντρώνονται αποκλειστικά στους οικονομικούς μηχανισμούς και θεσμούς, αλλά συνεπάγονται επίσης το ριζώμα της κυριαρχίας στην ενδόμυχη ζωή και τις ψυχοδυναμικές συγκρούσεις του κάθε ατόμου. Αν η κοινωνία, στα μάτια του Fromm, είναι ζήτημα σεξουαλικής απώθησης, λιβιδικής αποκρήρυξης και παθολογιών του εαυτού, τότε δεν απέχει στην πραγματικότητα και πολύ από τις γενικές αρχές του κλασικού φροϋδισμού. Υποστηρίζοντας ότι οι κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις επηρεάζουν την ταυτότητα του εαυτού με διαφορετικούς και μεταβαλλόμενους τρόπους, ο Fromm εμπλουτίζει τη φροϋδική έννοια της απώθησης. Ωστόσο, τα μεταγενέστερα έργα του Fromm είναι στραμμένα προς ριζικά διαφορετική κατεύθυνση. Όλο και πιο επιφυλακτικός απέναντι στη δυαδική θεωρία του Freud για τις ενορμήσεις της ζωής και του θανάτου (βλ. προηγούμενη συζήτηση για τον Freud στο Κεφάλαιο 2), υποστήριξε ότι ο κλασικός φροϋδισμός δεν ήταν σε θέση να συλλάβει επαρκώς τη σπουδαιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων. Ειδικότερα, ο Fromm απέρριψε την ιδέα του Freud για την ενόρμηση του θανάτου, υποστηρίζοντας ότι το μόνο που εξυπηρετούσε ήταν η νομιμοποίηση των οδών πιο καταστροφικών και επιθετικών τάσεων των σύγχρονων κοινωνιών.

Καθώς η δεκαετία του 1930 προχωρούσε, ο Fromm γινόταν όλο και πιο επιφυλακτικός απέναντι στον ορθόδοξο φροϋδισμό. Άσκησε δριμεία κριτική

Τα κείμενα του Fromm συγκαταλέγονται μεταξύ των σημαντικότερων μεταφροϋδικών χαρτογραφήσεων των σχέσεων εαυτού και κοινωνίας. Πράγματι, το μοντέλο του άσκησε μεγάλη επίδραση στην πρόσληψη της ψυχανάλυσης στους κόλπους της κοινωνικής και πολιτισμικής θεωρίας. Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε τα καθόλου αμελητέα προβλήματα που αφορούν την ανθρωπιστική ψυχανάλυση. Για παράδειγμα, έχει υποστηριχθεί ότι η περιγραφή του Fromm για τη συγκρότηση του εαυτού και την κοινωνική διαδικασία οδηγεί σε μια μορφή κοινωνιολογικού αναγωγισμού. Σύμφωνα με την παραπάνω μορφή, ο Fromm ανάγει τις σύνθετες, αντιφατικές σχέσεις μεταξύ εαυτού και κοινωνίας σε μια ανέμπνευστη, μηχανική αναπαραγωγή ήδη υπάρχουσών κοινωνικών αξιών. Το υποκείμενο συγκροτείται διά της απώθησης μέσω κάποιων φορέων κοινωνικοποίησης, οι οποίοι φροντίζουν να αφήσουν το στίγμα των κανονιστικών αξιών της κοινωνίας πάνω στην ανθρώπινη ψυχή και, συνεπώς, παραμορφώνουν τις βασικές ανάγκες του εαυτού. Κατά την κριτική αυτή, ο Fromm καταθέτει μια περιγραφή της συγκρότησης του εαυτού που εξαλείφει τον βαθύ ρόλο της ασυνείδητης φαντασίας και αφήνει ανεξερεύνητες τις διαφορετικές ανθρώπινες δυνατότητες για αυτενέργεια, δημιουργικότητα, κριτική σκέψη και μετασχηματισμό. Υποβαθμίζει τη φροϋδική σύλληψη του ασυνείδητου σε μια ντετερμινιστική αντίληψη της ατομικής προσαρμοστικότητας. Οι περιορισμοί μιας τέτοιας προσέγγισης είναι σαφείς. Η αμφιθυμία που εντοπίζει ο Freud ανάμεσα στον εαυτό και στην κοινωνία –η ένταση ανάμεσα στην ψυχική και την κοινωνική πραγματικότητα– εκμηδενίζεται. Μολονότι αυτό που επιθυμεί να κατορθώσει σε ένα πρώτο επίπεδο είναι να αντισταθμίσει την εστίαση του Freud στις ασυνείδητες ενορμήσεις, η πολιτισμική ανάλυση του Fromm παρεκκλίνει εντέλει υπερβολικά προς την άληθη κατεύθυνση, καταλήγοντας να κοινωνιολογικοποιεί την ψυχική πραγματικότητα σε βαθμό τέτοιο που την αφανίζει. Κατά ειρωνικό τρόπο, λοιπόν, ο μεταφροϋδικός Erich Fromm είναι εκείνος που τελικά υπερασπίζεται μια προφροϋδική αντίληψη της «ολοκληρωμένης προσωπικότητας».

Μια σχετιζόμενη κριτική είναι ότι ο Fromm αξιολογεί την κοινωνία με κριτήριο κάποια «ανθρώπινη ουσία» η οποία εμφανίζεται ως ανεπηρέαστη από το πολιτισμικό πλαίσιο. Είναι σαν ο Fromm, έχοντας διαγνώσει τη σύγχρονη ατομικότητα ως βαθιά ιδεολογικό φαινόμενο, να πρέπει να διαφυλάξει κάποιον πυρήνα αντίστασης της ανθρώπινης κατάστασης, προκειμένου να μπορέσει να αρθρώσει μια αξίωση χειραφέτησης. Ορθολογικότητα, ατομικισμός, υπερβατικότητα: τα ιδεώδη αυτά μπορεί να απουσιάζουν από τη σύγχρονη κοινωνία, αλλά βρίσκονται στα θεμέλια κάθε ανθρώπινης εμπειρίας και δυνητικά είναι σε θέση να μεταμορφώσουν τον κοινωνικό κόσμο. Υποστηρίζοντας όμως ότι υπάρχει μια υπεριστορική, καθολική «ανθρώπινη συνθήκη», ο Fromm μοιάζει να εθελotuφλεί μπροστά στο γεγονός ότι ιδεώδη όπως η ορθολογικότητα και η

αυτοκυριαρχία συχνά γίνονται με αρκετά ρητό τρόπο καταπιεστικά. Πολλά σύγχρονα παγκόσμια προβλήματα –η υπερθέρμανση του πλανήτη, ο κίνδυνος ενός μαζικά καταστροφικού πολέμου, η εκμετάλλευση και η ρύπανση της φύσης– είναι άμεσα συνυφασμένα με την επέκταση της δυτικής ορθολογικότητας και κυριαρχίας. Όπως λέει ένας σχολιαστής: «Ο Fromm αναβιώνει όλες τις πατροπαράδοτες αξίες της ιδεαλιστικής ηθικής σαν ποτέ κανείς να μην είχε καταδείξει τα κομφορμιστικά και καταπιεστικά χαρακτηριστικά τους» (Marcuse 1956: 258). Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι τα ιδεώδη που τονίζει ο Fromm είναι εκείνα που υπάγονται στη σφαίρα της αρσενικής κυριαρχίας. Λίγες είναι οι αναφορές στο κοινωνικό φύλο ή την καταπίεση της γυναικείας σεξουαλικότητας που απαντούν στο έργο του Fromm. Η ανθρωπιστική ψυχανάλυση και η προσυπογραφή των «ουσιωδών αναγκών της ανθρωπότητας» αναπαράγει έτσι σε θεωρητικό επίπεδο τον ανδροκεντρικό ή παντοδύναμο αυτοέλεγχο. Υπό αυτό το πρίσμα, γίνεται φανερό η αβασιμότητα της πεποίθησης του Fromm ότι η αυθεντική ζωή είναι εφικτή μέσω της κοινωνικής αποδέσμευσης: η στροφή προς τον εσωτερικό κόσμο με την ελπίδα ανακάλυψης της αυθεντικής ύπαρξης δεν αντιπροσωπεύει κάποιο «ριζοσπαστικό τόλμημα», αλλά μάλλον μια παραπλανητική επιθυμία να καταλυθεί η κυριαρχία και ο πόνος μέσω της απόδρασης από την κοινωνία.

Adorno: Η αυταρχική προσωπικότητα, ο αντισημιτισμός και η ψυχοδυναμική της νεωτερικότητας

Όπως και ο Fromm, ο Adorno θεωρούσε σημαντική τη μελέτη των παθολογικών καταστάσεων του πολιτισμού –ιδίως του φασισμού– τόσο με κοινωνιολογικούς όσο και με ψυχολογικούς όρους. Για τον Adorno, η διερεύνηση του ρόλου του ανορθολογικού αυταρχισμού στην άνοδο του φασισμού και του αντισημιτισμού σε όλη την Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν ένα καθήκον ύψιστης πολιτικής σημασίας. Εξίσου επιτακτική ήταν βέβαια και η εξέταση του ενδεχομένου ένα τέτοιο δεινό να μπορέσει κάποια στιγμή να απλώσει τις ρίζες του στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Για τον σκοπό αυτό, ο Adorno ένωσε τις δυνάμεις του με την Else Frenkel-Brunswik, τον Daniel J. Levison και τον R. Nevitt Sanford στα τέλη της δεκαετίας του 1940, με στόχο να διεξαγάγουν από κοινού μια εκτεταμένη ανάλυση του «δυσνητικού φασιστικού ατόμου». Το αποτέλεσμα ήταν ένα από τα πιο γνωστά βιβλία του Adorno, *The Authoritarian Personality*.

Συνεισφέροντας στην *Αυταρχική προσωπικότητα*, ο Adorno αναζητούσε πιθανότατα μια εμπειρική επιβεβαίωση για την κοινωνική θεωρία της κυριαρχίας που είχε αναπτύξει μαζί με τον Horkheimer στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού*. Για άλλη μια φορά, η φροϋδική ψυχανάλυση έπαιξε καθοριστικό ρό-

λο. Ο Adorno διέκρινε στους φασιστές ηγέτες, τα φασιστικά καθεστώτα και τη φασιστική προπαγάνδα την ψυχοδυναμική λογική του «σαδομαζοχιστικού χαρακτήρα» – των διχασμένων ταυτοτήτων ανάμεσα στην αιμοδιψή επιθυμία να διασύρουν και να καταστρέψουν τις εξωομάδες από τη μία πλευρά, και σε έναν υποτακτικό προσανατολισμό προς την κοινωνική εξουσία από την άλλη. Κάτι τέτοιο απείχε ωστόσο πολύ από οποιαδήποτε απλή ανάγνωση του φροϋδισμού. Όπως ο Fromm και ο Marcuse, ο Adorno προσπάθησε να κατανοήσει πώς το καταπιεσμένο ασυνείδητο διαμορφώνει τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, αλλά και πώς το ίδιο διαμορφώνεται από αυτές. «Οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές πεποιθήσεις ενός ατόμου», επισημαίνουν οι συγγραφείς της *Αυταρχικής προσωπικότητας*, «συχνά συνθέτουν ένα ευρύ και συνεκτικό πρότυπο, σαν να είναι δεμένες μεταξύ τους με μια "νοοτροπία" ή ένα "πνεύμα", και το πρότυπο αυτό είναι μια έκφραση βαθιά εγκατεστημένων τάσεων της προσωπικότητάς του».

Μας ενδιαφέρουν εδώ κυρίως τρία βασικά στοιχεία της θέσης του Adorno για τον ανорθολογικό αυταρχισμό που εξαπλώνεται σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες. Εν συντομία, τα στοιχεία αυτά είναι (1) η εικασία του «τέλους του ατόμου», (2) ο θρίαμβος του ασυνείδητου επί της συνείδησης του εαυτού, και (3) η φονική οργή που συνδέεται με φασιστικές τάσεις ή αυταρχικές ταυτότητες. Ας εξετάσουμε με τη σειρά καθένα από τα παραπάνω σημεία.

Η προσέγγιση του φαινομένου της ανόδου του ανорθολογικού αυταρχισμού που επιχειρεί ο Adorno εκκινεί από την αντίληψη ότι έχει συμβεί μια σημαντική αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία συγκροτεί το άτομο. Υποστηρίζει ότι σήμερα, σε όλη τη Δύση, γινόμαστε μάρτυρες του «τέλους του ατόμου». Η σύγχρονη κοινωνία συνθλίβει το άτομο επιβάλλοντάς του μια τυποποιημένη, μονότονη μαζική κουλτούρα η οποία του αφήνει ελάχιστο περιθώριο για αυθεντική έκφραση του ατομικού εαυτού. Στη θέση του, η κοινωνία παράγει αυταρχικούς κοινωνικούς τύπους χαρακτήρα. Τις απόψεις αυτές ο Adorno τις διαμορφώνει μέσω μιας ερμηνείας της φροϋδικής ψυχανάλυσης ως αποκαλυπτικής ιστορικών αλλαγών μεγάλης κλίμακας στο πεδίο του σχηματισμού της ταυτότητας. Από αυτή τη σκοπιά, η θεωρία του Freud για το οιδιπόδειο σύμπλεγμα – το ψυχοσεξουαλικό δράμα που περιλαμβάνει τις συναισθηματικές διαπραγματεύσεις του μικρού παιδιού με την αγάπη της μητέρας του και την εξουσία του πατέρα του – χαρτογραφεί την πραγμάτωση ώριμων ταυτοτήτων στην εποχή του αστικού καπιταλισμού. Καθ' όλη τη φιλελεύθερη φάση του καπιταλισμού, σύμφωνα με τον Adorno, η αναδυόμενη αίσθηση ταυτότητας του παιδιού εκδραματιζόταν στην αντίσταση απέναντι στην εξουσία του οιδιποδειστικού πατέρα αλλά και την εσωτερίκευση αυτής της εξουσίας. Ο νέος κόσμος του διοικούμενου καπιταλισμού φέρνει ωστόσο μια εντελώς διαφορετική κατάσταση. Στην ύστερη σύγχρονη κοινωνία, οι τεράστιες αλλαγές στην οικονομία

οδηγούν άμεσα στην υπονόμηση της εξουσίας του πατέρα στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας. Καθώς οι επιχειρήσεις μετατρέπονται σε ομίλους και οι θέσεις εργασίας συρρικνώνονται ή εξαφανίζονται με πρωτοφανή ρυθμό, ο άνδρας ως πατέρας υφίσταται ένα πλήγμα ως προς την οικονομική και κοινωνική αίγλη του. Ένας πατέρας που μένει άνεργος υποφέρει από νέες μορφές ανασφάλειας – όχι μόνο οικονομική, αλλά και συναισθηματική και κοινωνική. Σημαντική συνέπεια των αλλαγών αυτών που σήμαναν τη μετάβαση από τον φιλελεύθερο καπιταλισμό στη διοικούμενη κοινωνία είναι ότι το παιδί φιλοδοξεί όλο και λιγότερο να γίνει σαν τον πατέρα του, σύμφωνα πάντα με τον Adorno. Ως εκ τούτου, στις μεταφιλελεύθερες κοινωνίες, οι αλλαγές που έχουν μεταμορφώσει την οικογενειακή ζωή έχουν ως αποτέλεσμα ο πατέρας να μην είναι πλέον σε θέση να λειτουργεί ως εγγυητής της κοινωνικής καταπίεσης. Αντίθετα, τα άτομα τίθενται όλο και περισσότερο υπό την κυριαρχία της λογικής αυτής καθαυτή της τεχνολογικής ορθολογικότητας, όπως αυτή καταγράφεται εντός και μέσω της ανόδου των βιομηχανιών της κουλτούρας. Όπως συνόψισε ο Adorno αυτές τις ιστορικές εξελίξεις στην κατασκευή της ταυτότητας: «Ο προαστικός κόσμος δεν γνωρίζει ακόμα την ψυχολογία, ο υπερκοινωνικοποιημένος κόσμος την έχει πια ξεχάσει». Η καταπιεστική απομετουσίωση λειτουργεί στην κοινωνιολογία της Σχολής της Φραγκφούρτης ως εκείνη η ψυχική διαδικασία που συνδέει ότι ο Adorno αποκαλούσε το «μεταψυχολογικό άτομο» με την ιστορική εμφάνιση του φασισμού και των ολοκληρωτικών κοινωνιών.

Οι συγκεκριμένες ψυχολογικές και ιστορικές αλλαγές στον σχηματισμό της ταυτότητας οδηγούν στη δεύτερη πτυχή του κατά Adorno αυταρχικού ανорθο-λογισμού, δηλαδή στην επιρρέπεια του ατόμου στις φασιστικές ιδεολογίες. Στο άρθρο του «Freudian theory and the pattern of Fascist propaganda» (1951), ο Adorno υποστηρίζει ότι το έργο του Freud με θέμα την ψυχολογία των ομάδων προέβλεψε την άνοδο των φασιστικών κινημάτων και ότι η ψυχανάλυση παρέχει μια πληρή ερμηνεία της σχέσης που δημιουργείται ανάμεσα σε έναν ηγέτη και στους ακολούθους του. Ο Adorno υποστηρίζει ότι οι ψυχολογικοί μηχανισμοί που έφεραν στην επιφάνεια οι αναλύσεις του Freud για τις ομαδικές διαδικασίες είναι ζωτικής σημασίας για την κριτική θεωρία, εφόσον εφιστούν την προσοχή στους τρόπους με τους οποίους τα άτομα υποκύπτουν στην πολιτική χειραγώγηση που ασκείται από εξωτερικούς, κοινωνικούς φορείς. Για τον Adorno, όπως και για τον Freud, το άτομο, όταν βρίσκεται σε μια μεγάλη ομάδα, είναι πιθανό να ταυτιστεί λιγότερο με τα δικά του «ιδεώδη του εγώ» και περισσότερο με απρόσωπα «ομαδικά ιδεώδη». Η ταύτιση αυτή με την ομάδα επιτρέπει την άρση διαφορών καταπίεσεων στο ατομικό επίπεδο, και ο Adorno πιστεύει ότι η φασιστική προπαγάνδα μεταθέτει την επιθετικότητα στο μίσος για την εξωομάδα – με λίγα λόγια, στον ρατσισμό. Όσον αφορά το θέμα του

«τέλους του ατόμου», ο Adorno υποστηρίζει ότι οι φασιστικοί ηγέτες γίνονται εγγυητές του κοινωνικού δεσμού στον βαθμό που οι πατέρες δεν αντιπροσωπεύουν πλέον μια ανώτερη κοινωνική αυθεντία. Πρόκειται για μια σύνθετη ψυχαναλυτική ερμηνεία, αλλά σε γενικές γραμμές μπορούμε να επισημάνουμε πως ο Adorno υπογραμμίζει ότι οι φασιστικοί ηγέτες σπάνια παρουσιάζονται ως παραδοσιακές εξουσιαστικές φιγούρες. Ο φασιστικός ηγέτης είναι πιθανότερο να διαμορφώσει τον εαυτό του κατά το πρότυπο ενός μεγαλύτερου αδελφού, κάποιου που αμφισβητεί τις παραδοσιακές μορφές της πατριαρχικής εξουσίας. Ο Χίτλερ ως Φύρερ ήταν ακριβώς ένας τέτοιος φασιστικός ηγέτης, λέει ο Adorno: λιγότερο ένας πατριαρχικός πρόεδρος από ό,τι ένας μεγαλύτερος αδελφός, ο «μεγάλος ανθρωπάκος». «Ο Χίτλερ», γράφει ο Adorno, «παρουσιάστηκε ως μια πρόσμειξη Κινγκ Κονγκ και επαρχιώτη κουρέα». Αυτός ο σύνθετος συνδυασμός εξουσίας και προσωποκρατίας συγκίνησε πολύ βαθιά τους οπαδούς του ναζιστικού κινήματος και τελικά οδήγησε σε μαζικά ξεσπάσματα βίας. Ο Adorno ερμηνεύει τέτοιου είδους κινητοποιήσεις φασιστικής, και ιδιαίτερα αντισημιτικής, επιθετικότητας ως δηλωτικές θεμελιωδών αλλαγών στις δομές της προσωπικής υποκειμενικότητας στις σύγχρονες κοινωνίες στο σύνολό τους. Πράγματι, χαρακτηρίζει τα άτομα σήμερα ως «μεταψυχολογικά αποατομικοποιημένα κοινωνικά άτομα [atoms]» (1951: 136).

Το άτομο οφείλει την αποκρυστάλλωσή του στις μορφές της πολιτικής οικονομίας, ιδιαίτερα στην αγορά της πόλης. Ακόμη και ως αντιτιθέμενο στην πίεση της κοινωνικοποίησης παραμένει το πιο αυθεντικό προϊόν της τελευταίας και όμοιά της. [...] Κοινωνικά, η αποατομικοποίηση του ατόμου σημαίνει το πέρασμα από την οικουμενική διαμεσολάβηση των κοινωνικών συνθηκών, η οποία ως ανταλλαγή απαιτεί πάντοτε και την ταυτόχρονη περικοπή των υλοποιούμενων σε αυτή εκάστοτε ιδίων συμφερόντων, στην άμεση κυριαρχία, την οποία σφετερίζονται οι ισχυροί. Μέσα από τη διάλυση όλων των διαμεσολαβητικών στοιχείων στο ίδιο το άτομο, χάρη στα οποία ήταν ασφαλώς ως ένα βαθμό και κοινωνικό υποκείμενο, αυτό φτωχαίνει, γίνεται ωμό και επαναστρέφεται στη στάθμη του απλού κοινωνικού αντικειμένου. [...] Αν σήμερα τα ίχνη του ανθρώπινου φαίνεται να μένουν αποτυπωμένα μόνο στο άτομο που δύνει, τα ίδια νομίζουν ότι πρέπει να δοθεί τέλος σε εκείνη τη μοιραία τάση που ατομοποιεί τους ανθρώπους, μόνο για να μπορεί να τους τσακίσει εντελώς στην απομόνωσή τους.

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή* [1951], πρόλ. Δημήτριος Μαρκής, εισαγ. – μτφρ. – σημειώσεις Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000, σ. 239-241.

Από τα παραπάνω είναι προφανές ότι το ατομικό υποκείμενο, κυριαρχούμενο από αρχαϊκές ασύνειδες ορμές, υποφέρει αιχμαλωτισμένο στα δίκτυα μιας παρανοϊκά ισχυρής κοινωνικής τάξης. Αυτό που αντιπροσωπεύει αυτή η περίοδος του έργου του Adorno είναι στην πραγματικότητα μια ψυχαναλυτική κριτική μεταφρασμένη σε κοινωνική θεωρία. Πρόκειται ουσιαστικά για μια κοινωνική θεωρία η οποία εν προκειμένω εκδηλώνεται ως εγχείρημα περισσότερο επικεντρωμένο στο άτομο, με ισχυρότερη έμφαση στη συναισθηματική συνιστώσα, και ως εκ τούτου σε θέση να αξιοποιήσει τις ασυνείδητες πτυχές της ανθρωπίνης δραστηριότητας χάριν της κοινωνικής έρευνας. Η εκδοχή της κριτικής θεωρίας του Adorno συνίσταται στη γενίκευση πέρα από την εικόνα του γραφειοκρατικοποιημένου, διοικούμενου κόσμου του προηγμένου καπιταλισμού, με σκοπό την εξέταση του πώς αυτές οι αλλοτριωμένες μορφές συνείδησης εμφυτεύονται βαθιά στο επίπεδο της ίδιας της προσωπικής ταυτότητας. Φτάνουμε έτσι στο τελικό επιχείρημα του Adorno αναφορικά με τον ανορθολογικό αυταρχισμό – ότι δηλαδή η φασιστική ιδεολογία συνιστά βασικό μηχανισμό για τον αρραγή μονόλιθο των σύγχρονων κοινωνικών διαδικασιών. Στην *Αυταρχική προσωπικότητα*, ο Adorno και οι στοχαστές με τους οποίους συνεργάστηκε προσπάθησαν να προσδιορίσουν πώς μια παντοδύναμη κοινωνική εξουσία εσωτερικεύεται από γυναίκες και άνδρες σε ένα εργαλείο μέτρησης το οποίο ονόμασαν κλίμακα F [F scale] – σχεδιασμένη για να αξιολογεί τις φασιστικές δυνατότητες του ατόμου. Στηριζόμενοι σε περισσότερα από διακόσια ερωτηματολόγια και λεπτομερή ψυχαναλυτικά προφίλ, ο Adorno και οι συνεργάτες του διερεύνησαν θέματα όπως η πρώιμη παιδική ηλικία, οι οικογενειακές σχέσεις και οι ευρύτερες πολιτικές «κοσμοθεωρίες» των ερωτώμενων. Σκοπός της κλίμακας F ήταν να μετρήσει τις άρρητες «φιλοφασιστικές τάσεις» προς τον αντισημιτισμό, τον εθνοκεντρισμό και τον πολιτικό και οικονομικό συντηρητισμό. Προκειμένου να αποσαφηνίσει τις προσωπικές διαστάσεις της φασιστικής ιδεολογίας, η *Αυταρχική προσωπικότητα* εντόπισε εννέα συναισθηματικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων τα οποία θεωρήθηκε ότι θα πρέπει να είναι σχετικά υψηλά όσον αφορά την πιθανότητα ύπαρξης αυταρχικών τάσεων:

1. **Συμβατισμός:** Μια άκαμπτη προσκόλληση στις μεσοαστικές αξίες και καθόλου ευέλικτες στάσεις προς τους άλλους.
2. **Υποταγή στην αυταρχική εξουσία:** Μη κριτικός, υποτακτικός προσανατολισμός προς μορφές αυταρχικής εξουσίας.
3. **Αυταρχική επιθετικότητα:** Μια τάση του ατόμου να αναζητά ενεργητικό όσους παραβιάζουν τις συμβατικές αξίες, με την παράλληλη επιθυμία να τους δει να τρωρούνται για ό,τι κάνουν.
4. **Αντιενοσυναίσθηση:** Απόρριψη της φαντασίας, της δημιουργικότητας ή της σκέψης με γνώμονα το συναίσθημα.

5. *Στερεότυπα και Δεισιδαιμονίες*: Η πεποίθηση ότι η μοίρα καθορίζεται από μυστικιστικούς παράγοντες, καθώς και η οργάνωση του κόσμου βάσει άκαμπτων στερεοτύπων.
6. *Δύναμη και Σκληρότητα*: Μια υπερβολική ανάγκη επιβεβαίωσης της δύναμης, σε συνδυασμό με μια ροπή προς τη διχοτομική σκέψη – κυριαρχία / υποταγή, ισχύς / αδυναμία, νύχτης / ακόλουθος.
7. *Καταστροφικότητα και Κυνισμός*: Γενικευμένη εχθρότητα ή ακόμη και μίσος για την ανθρώπινη κατάσταση.
8. *Προβολικότητα*: Η προβολή ανεπιθύμητων συναισθηματικών πτυχών του εαυτού στους άλλους.
9. *Βιολογικό φύλο*: Εμμονική ενασχόληση με τις σεξουαλικές δραστηριότητες των άλλων.

Μοιρολόι ο Adorno και οι συνεργάτες του δεν ανέλυσαν λεπτομερώς πόσο διαδεδομένη μπορεί να είναι η αυταρχική προσωπικότητα σε συνθήκες προηγμένου καπιταλισμού, η μελέτη έδειξε ότι το σύνδρομο αυτό είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό της χαμηλότερης μερίδας των μεσαίων τάξεων στην Ευρώπη. Το συμπέρασμα του βιβλίου είναι ότι ο αυταρχικός άνθρωπος υποφέρει από αδυναμία του εγώ, εξιδανικεύει την κοινωνική εξουσία, υποτάσσεται μπροστά στις ισχυρές κοινωνικές δυνάμεις και επιδεικνύει ροπές προς τη φυλετική προκατάληψη και το εθνικό μίσος.

Η *Αυταρχική προσωπικότητα* επικρίθηκε ως προσπάθεια να αναχθεί το πολύπλοκο κοινωνικό φαινόμενο του αυταρχισμού στο επίπεδο της ατομικής ψυχολογίας. Πράγματι, αν ο Adorno και οι συνεργάτες του είχαν σκοπό να δείξουν ότι κάθε κοινωνικός σχηματισμός με αυταρχικές ή φασιστικές τάσεις θα μπορούσε να εξηγηθεί με αναφορά στις εμπειρίες της παιδικής ηλικίας ή σε στερεοτυπικά γνωρίσματα του χαρακτήρα, τότε η κριτική των «ψυχολογικών ασυναρτησιών» εύλογα θα μπορούσε να θεωρηθεί βάσιμη. Ωστόσο, μια τέτοια κριτική είναι οπωσδήποτε άστοχη. Ειδικότερα για τον Adorno, οι μετασχηματισμοί από τους οποίους έχει διέλθει ο σχηματισμός της ταυτότητας –και ιδιαίτερα οι παθολογίες του εαυτού– είναι εγγεγραμμένοι στις ίδιες τις δομές της κοινωνικής ζωής, κι επίσης η ανάλυση των χαρακτηριστικών προσωπικότητας σε σχέση με την εξουσία, και ιδιαίτερα του αντισημιτισμού, μπορεί να διεκπεραιωθεί με επάρκεια μόνο μέσω κοινωνιολογικής μελέτης των σημαντικών αλλαγών στην οικογένεια, τον πολιτισμό και την οικονομία. Για τον Adorno, ο παθολογικός χαρακτήρας του αυταρχισμού δεν εντοπίζεται μόνο στις διαταραχές της ψυχής αλλά και σε γενικές εξελίξεις στη φύση της ορθολογικότητας. Το αν η κοινωνική θεωρία του Adorno ευσταθεί ως εξήγηση των κοινωνικών παθολογιών είναι βέβαια ένα ίσως πιο αμφιλεγόμενο ερώτημα. Πρώτα απ' όλα, τα γενικά θεωρητικά και πολιτικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγει

μοιάζουν να παρουσιάζουν τα άτομα σαν απλά μηδενικά ψηφία της ευρύτερης κοινωνίας. Αυτό είναι προβληματικό διότι, αν μια ασυνείδητη υποταγή στην αυταρχική εξουσία ενεργοποιείται σε κάθε περίπτωση, τότε αυτό προφανώς επεκτείνεται και στην ίδια τη σφαίρα της κριτικής κοινωνικής θεωρίας· με άλλα λόγια, το εντυπωσιακό με τα πιο απαισιόδοξα στοιχεία της διάγνωσης της ασθένειας του πολιτισμού από τον Adorno είναι ότι λογικά θα ήταν μάλλον απίθανο για τη Σχολή της Φραγκφούρτης να έχει φέρει στην επιφάνεια τη θέση που υποστηρίζει το «τέλος του ατόμου». Πράγματι, ο Adorno μιλάει για την προσωπική αυτονομία ως θεμελιώδες συστατικό για την ευημερία της δημοκρατίας, αλλά το γενικό ύφος της πεσιμιστικής κοινωνικής θεωρίας του παραμερίζει τέτοιες σποραδικές αντιπαραβολές με την επικράτηση των αυταρχικών ταυτοτήτων. Ακόμη και στο πλαίσιο της κοινωνιολογικής προσέγγισης της *Διαλεκτικής του διαφωτισμού*, φαίνεται πιθανό ο Adorno να υπερεκτίμησε τον βαθμό της πολιτισμικής συνοχής από τον οποίο χαρακτηρίζονται οι σύγχρονες κοινωνίες. Ως προς το σημείο αυτό, όπως σχολιάζει ο Terry Eagleton (1990: 47), ο Adorno έκρινε τη σύγχρονη κοινωνική τάξη «όπως η ίδια θα ήθελε να φαίνεται».

Γραμμένο στα άστρα: ο Adorno και η αστρολογία

Το περιοδικό του Σαββατοκύριακου μιας επίκαιρης εφημερίδας περιέχει ένα ένθετο με τίτλο «Ψυχαγωγία» το οποίο υπογράφουν διάφοροι «Εκπαιδευτές Εγκεφάλου» και μια «Μυστική Μέδουσα». Διατρέχοντας τις αστρολογικές προβλέψεις, διαβάζουμε τις ακόλουθες συμβουλές για τους Ιχθύς:

Κάντε τις μέρες σας από τη Δευτέρα έως και την Τετάρτη τις πιο κοπιαστικές και θαρραλέες της εβδομάδας σας για να πετύχετε λαμπρά αποτελέσματα. Διατηρήστε τις ιδέες σας συγχρονισμένες με το τώρα, μιας και τα γεράματα δεν θα αργήσουν να έρθουν. Η Πέμπτη είναι συναρπαστική στα ερωτικά, αρκεί να μην ξεπέσετε στο μελόδραμα και να είστε υπερβολικά φειδωλοί.

Και για τους Ταύρους:

Γεμίστε τη βδομάδα σας με συναντήσεις και ουσιαστικές συζητήσεις· οργανώστε το χρονοδιάγραμμά σας με άξονα την Πέμπτη και τις ασταθείς πλευρές της Αφροδίτης αυτής της μέρας. Η καλύτερη στάση σας; Επικοινωνία και δράσεις ίσια στον στόχο τους.

Τι είναι το ωροσκόπιο; Για πολλούς ανθρώπους, η ανάγνωση μιας στήλης αστρολογικών προβλέψεων σε ένα περιοδικό είναι απλώς πηγή διασκέδασης. Όπως υποστηρίζει άλλωστε και η παραπάνω εφημερίδα, μια «ψυχαγωγία». Δεν είναι το ίδιο όμως και για τον Theodor Adorno, ο οποίος διαβλέπει σε αυτό το είδος της εμπορευματοποιημένης μαζικής κουλτούρας κάτι πολύ πιο απειλητικό και προβληματικό. Για τον Adorno, η στήλη αστρολογίας των εφημερίδων ή των περιοδικών ακολουθεί τις κοινωνικές λογικές της αμερικανικής βιομηχανίας της διασκέδασης – από τις τηλεοπτικές σαπουνόπερες μέχρι τις ταινίες του Χόλιγουντ. Αντί για τα διαφοροποιημένα στοιχεία της ατομικότητας από τη μία πλευρά και της κουλτούρας από την άλλη, η αστρολογία αφομοιώνει την ατομικότητα μέσα στη μαζική κουλτούρα, προωθώντας κατά τη διαδικασία αυτή συμβατικές και ανακόλουθες στάσεις. Ανήμπορες να φιλοξενήσουν κοινωνικές αντιφάσεις χωρίς να τις εμπορευματοποιήσουν, οι στήλες αστρολογίας των εφημερίδων και των περιοδικών προσφέρουν στερεοτυπικές σκηνές για να μας υπενθυμίσουν πόσο *εξαρτημένη* είναι η κοινωνική μας ύπαρξη στον διοικούμενο κόσμο του ύστερου καπιταλισμού.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού που έκανε πίσω στις ΗΠΑ ενώ ζούσε στη Γερμανία, ο Adorno άρχισε να μελετά συστηματικά μια στήλη αστρολογίας στην εφημερίδα *Los Angeles Times*. Το αποτέλεσμα ήταν το βιβλίο *Τα άστρα κάτω στη γη* (*The Stars Down to Earth*). Σύμφωνα με τον Adorno, η στήλη «Astrological Forecasts» του Carroll Righter στην εφημερίδα *Los Angeles Times* προωθούσε στάσεις μοιρολατρίας. Πρόκειται για τη στάση κατά την οποία, παρόλο που ζούμε σε έναν απειλητικό κόσμο όπου τα πράγματα είναι ανεξέλεγκτα, θεωρούμε εντούτοις ότι ζούμε την ίδια στιγμή σε έναν κόσμο όπου τα πράγματα είναι πιθανό να εξελιχθούν μακροπρόθεσμα κατά τον βέλτιστο δυνατό τρόπο. Όπως εξηγεί και ο Adorno:

Η ημι-ανορθολογικότητα του «όλα θα πάνε καλά» βασίζεται στο γεγονός ότι η σύγχρονη αμερικανική κοινωνία, με όλες της τις συγκρούσεις και τις δυσχέρειες, κατορθώνει να αναπαράγει τη ζωή εκείνων που ενσωματώνει. Υπάρχει μια ασαφής επίγνωση ότι η έννοια του παραμελημένου ανθρώπου είναι παρωχημένη. Η στήλη τρέφεται από την επίγνωση αυτή διδάσκοντας τους αναγνώστες να μη φοβούνται να είναι αδύναμοι. Τους επανεπιβεβαιώνει πως όλα τους τα προβλήματα θα λυθούν από μόνα τους ακόμη και αν αυτοί αισθάνονται πως είναι ανίκανοι να τα λύσουν οι ίδιοι. Τους κάνει να καταλάβουν –και ως ένα σημείο σωστά– ότι οι ίδιες ακριβώς δυνάμεις

οι οποίες τους απειλούν, η ανώνυμη ολότητα της κοινωνικής διαδικασίας, είναι εκείνες που κατά κάποιον τρόπο θα τους φροντίσουν.

Theodor W. Adorno, *Τα άστρα κάτω στη γη. Κοινωνιοψυχολογική μελέτη της λαϊκής αστρολογίας*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα: Ηριδανός, 2014, σ. 54.

Η κατάσταση γίνεται αναμφισβήτητη ακόμη πιο αγχωτική εξαιτίας του γεγονότος ότι η κοινωνία των μεσαίων τάξεων τείνει να προσπαθεί να συμβιβάσει τις κοινωνικές αντιφάσεις όχι, λόγου χάρη, με φροϋδικούς όρους προώθησης της ευχάριστης ανάπτυξης του εαυτού αλλά με τους όρους της σκληρής δουλειάς, της αποταμίευσης και της εργατικότητας. Αποκηρύσσοντας την πολυτιμότητα της κοινωνικής εμπειρίας –κυρίως διαιρώντας τη ζωή σε «τομείς», όπως η δουλειά, τα αισθηματικά, οι φιλίες και ούτω καθεξής– η καθημερινή στήλη της αστρολογίας προάγει τον κοινωνικό κομφορμισμό.

Κατά την άποψή σας, τι μας αποκαλύπτει η συνηθισμένη στήλη αστρολογίας των εφημερίδων ή των περιοδικών σχετικά με τη φύση των σύγχρονων κοινωνιών; Είναι η θέση του Adorno σχετικά με την ψυχολογική εξάρτηση και τον κοινωνικό κομφορμισμό ακόμα συναφής με τις τρέχουσες παγκόσμιες πραγματικότητες;

Marcuse: Έρως ή μονοδιάστατα πεπρωμένα;

Για τον μαρξιστή κοινωνικό θεωρητικό Herbert Marcuse, ισόβιο μέλος της Σχολής της Φραγκφούρτης και στενό συνεργάτη του Horkheimer και του Adorno, αυτή η διαταραγμένη λογική του καπιταλισμού επιβάλλεται, μεταξύ άλλων, μέσω των πολιτιστικών βιομηχανιών της διαφήμισης, του μάρκετινγκ και της ψυχαγωγίας. Ο καπιταλισμός για τον Marcuse δρα σε ένα βαθύ ασυνείδητο επίπεδο, σε μια σφαίρα χιμαιρικής φαντασίωσης στην οποία η σεξουαλικότητα παραδόξως απεκδύεται την ερωτική αύρα της και μετατίθεται στην πώληση πραγμάτων – τόσο προϊόντων όσο και ανθρώπων. Ο Marcuse ονομάζει αυτή την ύπουλη διαδικασία «καταπιεστική απομετουσίωση». Η δύναμη του καπιταλισμού έγκειται στο ότι όλοι βρισκόμαστε εμπλεγμένοι σε ένα κοινωνικό τοπίο εμπορευμάτων και μισθών, τιμών και κερδών. Σταδιακά, αλλά χωρίς σταματημό, οι άνθρωποι σε έναν τέτοιο κόσμο καταλήγουν να αισθάνονται προσωπικά ικανοποιημένοι μόνο όταν οι ορέξεις και οι επιθυμίες τους υπαγορεύονται εκ των προτέρων από το συναισθηματικό σύστημα, μέσω της κοινωνικά ελεγχόμενης απομετουσίωσης.

Ο Marcuse συμφωνούσε σε μεγάλο βαθμό με τον Horkheimer και τον Adorno σχετικά με τη θεωρία της «παρακμής του ατόμου». Έχοντας αναχωρήσει από τη Γερμανία όταν ο Χίτλερ ανήλθε στην εξουσία, ο Marcuse μαζί με τους συναδέλφους του από τη Σχολή της Φραγκφούρτης βρήκε καταφύγιο στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και, στα τέλη της δεκαετίας του 1930 και τη δεκαετία του 1940, εργάστηκε σε μια σειρά από ερευνητικά προγράμματα τα οποία μελετούσαν τους μετασχηματισμούς του κράτους και του μονοπωλιακού καπιταλισμού, της δυναμικής της μαζικής επικοινωνίας και της λαϊκής κουλτούρας, την κοινωνική εξάρθρωση, τον ρατσισμό, τον αντισημιτισμό και άλλες μορφές αυταρχισμού. Σύμφωνα με τον Marcuse, η σύγχρονη κουλτούρα είναι καταπιεστική, συχνά μάλιστα καταντά τυραννική. Ωστόσο, ο μετασχηματισμός της κοινωνίας παραμένει το κλειδί της ουτοπικής σκέψης, της κριτικής θεωρίας και της προοδευτικής πολιτικής. Σε ένα από τα πρώτα του βιβλία, το *Λόγος και Επανάσταση* (1941), ο Marcuse υπερασπίζεται την προοδευτική πλευρά της ουτοπικής σκέψης. Διαχωρίζει ωστόσο τη θέση του από τους μαρξιστές εκείνους που ισχυρίζονταν είτε ότι ο σοσιαλισμός ήταν αναπόφευκτο προϊόν της ιστορίας είτε ότι οι εργάτες ήταν το επαναστατικό ενεργό υποκείμενο της κοινωνικής αλλαγής. Τέτοιου είδους απόψεις, σύμφωνα με τον Marcuse, ήταν υπερβολικά απλοϊκές. Η πτωτική εξέλιξη της ρωσικής επανάστασης σε σοβιετικό μαρξισμό, η αποτυχία των διαφόρων κινημάτων της εργατικής τάξης και ο εκφυλισμός της πολιτικής διαφωνίας ως προϊόντα της εξάπλωσης των μαζικών επικοινωνιών και της λαϊκής κουλτούρας ήταν, σύμφωνα με τον Marcuse, όλα τους σημάδια ότι δεν ήταν δυνατόν να υπάρχουν προνομιακοί φορείς στην προσπάθεια μετασχηματισμού της κοινωνικής ζωής. Η διαπίστωση αυτή δεν αποτελεί βέβαια απαραίτητα κακή είδηση για την προοδευτική πολιτική. Το γεγονός ότι οι πολιτικές εξελίξεις δεν είχαν διαδεχθεί ή μία την άλλη με τον τρόπο που είχε προβλέψει ο ορθόδοξος μαρξισμός δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση ότι η κοινωνική αλλαγή ήταν είτε αδικοποίητη είτε απίθανη. Μια μη καταπιεστική κοινωνία για τον Marcuse παρέμενε πάντοτε μια θεωρητική και πολιτική δυνατότητα και, στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει αυτά τα προβλήματα, άνοιξε νέες προοπτικές στην κριτική κοινωνική θεωρία επιστρέφοντας στον Freud και την ψυχανάλυση.

Σε αυτό το πολιτικό και διανοητικό πλαίσιο πρέπει να εγγραφεί το μνημειώδες *Έρως και Πολιτισμός* του Marcuse (1956), ως έργο το οποίο ήταν ταυτόχρονα ανοιχτά κριτικό απέναντι στις υφιστάμενες καπιταλιστικές κοινωνίες αλλά και βαθιά ουτοπικό, καθώς υπερασπιζόταν τις δυνατότητες ριζικής κοινωνικής αλλαγής. Η απώθηση είναι το θέμα που απασχολεί τον Marcuse από την αρχή έως το τέλος του βιβλίου *Έρως και Πολιτισμός*, και ειδικότερα η φροϋδική άποψη ότι η αποκλήρυξη της συναισθηματικής ενέργειας και του αισθησιασμού φιλτράρεται πάντοτε μέσα από ιστορικές και υπερϊστορικές δυνάμεις. Οι άνθρωποι υποφέρουν από υπερβολική απώθηση στη σύγχρονη κοινωνία,

λέει ο Marcuse. Οι αντιφάσεις του καπιταλισμού διεισδύουν έως τα βαθύτερα στρώματα της βιωμένης εμπειρίας και της προσωπικής υποκειμενικότητας. Οι καπιταλιστικές διαδικασίες της τεχνολογικής μηχανοποίησης και τυποποίησης έχουν εγγραφεί στον εσωτερικό ιστό της ταυτότητας, ιδιαίτερα ως αποτέλεσμα της καταπιεστικής, μονότονης εργασίας την οποία είναι υποχρεωμένοι να εκτελούν οι άνθρωποι. Στο ιδεολογικό στόχαστρο του Marcuse βρισκόταν ο πολιτισμικός κομφορμισμός της μεσαίας τάξης της Αμερικής, των απρόσωπων γραφειοκρατιών που έρχονται καθημερινά αντιμέτωποι με τις συντριπτικές επαναλήψεις που απαιτεί ο χώρος εργασίας και οι μεσοαστές νοικοκυρές που πλήττουν αφόρητα κλεισμένες όλη μέρα στα σπίτια τους στα προάστια. Υπήρχε οπωσδήποτε κάτι βαθιά στρεβλό. Η Αμερική τη δεκαετία του 1950 ήταν σίγουρα η πλουσιότερη και πιο προηγμένη βιομηχανικά κοινωνία πάνω στη γη, και παρ' όλα αυτά η οικονομική ευημερία έμοιαζε να έρχεται σε άμεση αντίθεση με την περιορισμένη και περιοριστική ζωή που ζούσαν οι άνθρωποι, ιδιαίτερα από την άποψη συναισθηματικής παιδείας και διαπροσωπικών σχέσεων. Η απώθηση για τον Marcuse, όπως και για τον Freud, έπαιζε ζωτικό ρόλο για τη μετατροπή της φύσης σε πολιτισμό, και ο ίδιος ερμήνευσε την κλασική ψυχαναλυτική περιγραφή του οιδιπόδειου συμπλέγματος ως ένα είδος κοινωνικής παραβολής σχετικά με τη σεξουαλική και την κοινωνική αναπαραγωγή. Σύμφωνα με τον Marcuse, ωστόσο, οι ταλαιπωρίες και οι καταπιέσεις που υφίσταται ο σύγχρονος άνθρωπος δεν είναι ίδιες με εκείνες της εποχής του Freud. Κατά την άποψή του, η απώθηση έχει οξυνθεί, με την επιβολή ακραίων περιορισμών στον αισθησιασμό και στον ερωτισμό, σε έναν κόσμο οργανωμένο γύρω από την τιμή και το κέρδος, το χρήμα και τις μονοπωλιακές εταιρείες.

Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτό το φαινόμενο; Ο Marcuse παρουσίασε μεγάλο μέρος της ιστορικής ανάπτυξής του χρησιμοποιώντας τη γλώσσα του Freud, αλλά ολόκληρο το βιβλίο *Έρως και Πολιτισμός* αποτελεί μια προσπάθεια εγγραφής των ψυχαναλυτικών ιδέων μέσα στην ευρύτερη μαρξιστική παράδοση της κριτικής θεωρίας. Στις σύγχρονες κοινωνίες, το ασυνείδητο αποκόβεται από κάθε δυνατότητα πραγματικής έκφρασης ως συνέπεια της αναπαραγωγής του κέρδους και της εκμετάλλευσης του καπιταλιστικού συστήματος. Εντούτοις, κατά την άποψη του Marcuse, η ερμηνεία που έδωσε ο Freud για την αντίθεση ανάμεσα στην καταπιεσμένη επιθυμία και την κοινωνική τάξη έπασχε από ανιστορικότητα, με αποτέλεσμα να σκιαγραφήσει μια πανομοιότυπη εικόνα της κοινωνικής καταπίεσης σε όλους τους δυνατούς κόσμους. Για να συληθεί ξανά αυτή τη δυνητική ιστορική διάσταση της ψυχανάλυσης, ο Marcuse διέκρινε ανάμεσα σε δύο είδη απώθησης: τη «στοιχειώδη απώθηση» και την «πλεονάζουσα απώθηση». Η στοιχειώδης απώθηση αναφέρεται στο ελάχιστο επίπεδο σεξουαλικής απάρνησης που είναι απαραίτητο για να αντεπεξέλθουμε στις απαιτήσεις της κοινωνικής ζωής και των καθηκόντων του πολιτι-

σμού. Ο Marcuse ισχυρίζεται ότι μια ορισμένη δόση απώθησης είναι πάντοτε απαραίτητη για να πετύχουμε αποτελεσματικά επίπεδα κοινωνικοποίησης και κοινωνικής τάξης. Αντίθετα, η πλεονάζουσα απώθηση αναφέρεται στην εντατικοποίηση του αυτοπεριορισμού που γεννιέται από την καπιταλιστική εκμετάλλευση και τις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας. Ο Marcuse φέρνει ως παράδειγμα αυτού του πλεονάσματος απώθησης τη συζυγική οικογένεια, στην οποία οι συμβατικοί σεξουαλικοί κανόνες της πατριαρχίας επιβάλλονται με άτεγκτη αυστηρότητα προς όφελος της διατήρησης των υφιστάμενων αξιών και της κοινωνίας ως έχει. Η απώθηση που δημιουργεί αυτό το πλεόνασμα δεν γίνεται κατ' ανάγκην πολύ καλὰ κατανοητή από τα άτομα με όρους συναισθηματικής ζημίας που τους προκαλεί. Σύμφωνα με τον Marcuse, η απώθηση έρχεται να προστεθεί στις απαιτήσεις ως αποτέλεσμα της «αρχής της απόδοσης», μιας πολιτισμικά εξειδικευμένης μορφής σεξουαλικών και κοινωνικών απαιτήσεων που έχουν θεσπιστεί από την οικονομική τάξη του καπιταλισμού. Κατά τον Marcuse, η καπιταλιστική αρχή της απόδοσης μεταπλάθει την απώθηση ως πλεόνασμα με διάφορους και πολύ σημαντικούς τρόπους. Η αρχή της απόδοσης αναγκάζει τα ανθρώπινα όντα να αντιμετωπίζουν το ένα το άλλο ως «πράγματα» ή «αντικείμενα», αντικαθιστά τον γενικό ερωτισμό με τη γενετήσια σεξουαλικότητα και διαμορφώνει μια πειθάρχηση του ανθρώπινου σώματος (αυτό που ο Marcuse ονομάζει «καταπιεστική απομετουσίωση») που στόχο έχει να αποτρέψει την παρεμβολή της καταπιεσμένης επιθυμίας στις καπιταλιστικές ανταλλακτικές αξίες.

Σε ένα μεταγενέστερο βιβλίο του, τον *Μονοδιάστατο άνθρωπο* (1964), ο Marcuse επεκτείνει στα άκρα την ανάλυσή του για τις δυνάμεις κυριαρχίας. Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, λέει ο Marcuse, η προσωπική και η κοινωνική ζωή μας έλκονται αδιάκοπα και ταυτόχρονα προς δύο κατευθύνσεις. Αναμφισβήτητα, με την έλευση της προηγμένης βιομηχανικής κοινωνίας, η επαφή των ανθρώπων με τον πολιτισμό γίνεται πιο εξατομικευμένη, πολύπλοκη και λεπτή. Σε ένα άλλο επίπεδο όμως, αυτή η δυνητική πολιτισμική και αισθητική απελευθέρωση μέσα στους κόλπους του προηγμένου καπιταλισμού απέτυχε ολοσχερώς. Ο προηγμένος καπιταλισμός δεν έκανε εντέλεια προσιτό στη μεγάλη πλειοψηφία του δυτικού κόσμου κάτι πολύ περισσότερο από οικιακές συσκευές, χολιγουντιανές ταινίες και πακέτα διακοπών. Στην εποχή του μαζικού καταναλωτισμού και της λαϊκής κουλτούρας, σύμφωνα με τον Marcuse, έχει κάνει την εμφάνισή της μια νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων η οποία περιστέλλει δραματικά την ατομικότητα, τη διαφωνία και τον αντίλογο. Ο προηγμένος καπιταλισμός γεννά μια μονοδιάστατη κοινωνία βασισμένη σε «πλαστές» καταναλωτικές ανάγκες και αφομοιώνει ολόένα και περισσότερο τα άτομα στην απρόσκοπτη λειτουργία ενός μαζικού συστήματος κυριαρχίας και κοινωνικής ανισότητας. Κατά την άποψη του Marcuse, το πιο εξόφθαλμο χαρακτηριστικό του σύγχρονου κόσμου

είναι η συμμόρφωση. Οι σύγχρονες μορφές καταστολής και κυριαρχίας είναι ασφυκτικές, και πάνω σε αυτό ακριβώς το σκηνικό ο Marcuse έρχεται να θέσει το ερώτημα του πώς η κοινωνία μπορεί να αντισταθεί στη συστηματική διάβρωση της κριτικής σκέψης, της διαφωνίας και της αντίθεσης στον καπιταλισμό και τη βιομηχανική διαχείριση. «Πώς», γράφει ο Marcuse, «μπορούν τα διοικούμενα άτομα – τα οποία έχουν μετατρέψει τον ακρωτηριασμό τους στις δικές τους ελευθερίες και στις δικές τους ικανοποιήσεις [...] να απελευθερωθούν από τον εαυτό τους και από τον αφέντη τους; Από πού κι ως πού φανταζόμαστε έστω ότι ο φαύλος κύκλος μπορεί να σπάσει;» (σ. 418).

[...] η αχαλίνωτη απομετουσίωση στην προηγμένη βιομηχανική κοινωνία αποκαλύπτει την εντέλεια κομφορμιστική λειτουργία της. Αυτή η έκλυση σεξουαλικότητας (και επιθετικότητας) απαλλάσσει τις ενστικτώδεις ορμές από ένα μεγάλο κομμάτι της δυστυχίας και της δυσaréσκειας που κάνουν ξεκάθαρη την κατασταλτική δύναμη του καθιερωμένου σύμπαντος της ικανοποίησης. Είναι βέβαιο ότι η δυστυχία είναι διάχυτη και η ευτυχής συνείδηση αρκετά εύθραυστη – ένα λεπτό πέπλο πάνω από τον φόβο, την απογοήτευση και την απηλία. Αυτή η δυστυχία εύκολα μπορεί να γίνει έρμαιο πολιτικής σκοπιμότητας. Μην έχοντας περιθώρια για συνειδητή ανάπτυξη, μπορεί να θέσει τα ένστικτά της στην υπηρεσία ενός νέου φασιστικού τρόπου ζωής και θανάτου. Η δυστυχία που κρύβεται κάτω από την ευτυχή συνείδηση μπορεί να μετατραπεί σε πηγή δύναμης και συνοχής για την κοινωνική τάξη με πλείστους τρόπους. Οι συγκρούσεις του δυστυχισμένου ατόμου φαντάζουν τώρα πολύ πιο επιδεκτικές στη θεραπεία από εκείνες που έκαναν τον Freud να μιλά για «δυσφορία μέσα στον πολιτισμό», και μοιάζουν πιο εύστοχα προσδιορισμένες με όρους «νευρωτικής προσωπικότητας της εποχής μας» παρά με όρους ατέρμονης πάλης ανάμεσα στον Έρωτα και στον Θάνατο.

Herbert Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Κατερίνα Γούλα, Αθήνα: Πεδίο, 2020, σ. 180.

Επομένως, ποιες είναι οι δυνατότητες αλλαγής; Ο Marcuse τοποθετείται εμφανώς διαφορετικά από ό,τι ο Freud πάνω στο θέμα της φύσης της χειραφέτησης. Ο Marcuse υποστηρίζει ότι η αρχή της απόδοσης, κατά έναν ειρωνικό τρόπο, είναι η ίδια αρχή που γεννά τις απαραίτητες πολιτισμικές συνθήκες για τον ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η υπόσχεση να μπει τέλος στην πλεονάζουσα απώθηση κυοφορείται μέσα στις βιομηχανικοτεχνολογικές προόδους του ίδιου του καπιταλισμού. Για τον Marcuse, η υλική ευμάρεια που γεννά η δυτική καπιταλιστική βιομηχανοποίηση και τεχνολογική ανοίγει

τον δρόμο για την ανατροπή της σεξουαλικής απώθησης. Η υπέρβαση της κυριαρχίας της λαϊκής κουλτούρας θα απελευθερώσει καταπιεσμένες ασυνείδητες δυνάμεις, οι οποίες θα καταστήσουν δυνατή την επανασύνδεση των σεξουαλικών ενορμήσεων και φαντασιώσεων με τον κοινωνικό ιστό. Μια τέτοια συμφιλίωση ανάμεσα στην κουλτούρα και στο ασυνείδητο θα αναγγείλει μια νέα πραγματικότητα για τις αισθήσεις – μια πραγματικότητα την οποία ο Marcuse θα ονομάσει «λιβιδική ορθολογικότητα». Η λιβιδική ορθολογικότητα, παρότι αφηρημένη ως έννοια, συνεπάγεται μια ριζική ανατροπή της πλεονάζουσας απώθησης. Η απελευθέρωση από αυτό το πλεόνασμα απώθησης θα διευκολύνει την έκφραση ενός γενικού ερωτισμού, όχι μόνο του σώματος, αλλά και σε ό,τι αφορά τη φύση και την οργάνωση της κουλτούρας. Ωστόσο, η θεμελίωση της κοινωνικής θεωρίας του Marcuse πάνω στην ψυχανάλυση τονίζει ότι η χειραφέτηση απαιτεί κάτι περισσότερο από την απλή σεξουαλική ελευθερία. Απαιτεί την ενσωμάτωση της σεξουαλικότητας και του έρωτα στη μετασχηματισμένη κοινωνική, θεσμική ζωή.

Πώς πρέπει να καταλάβουμε αυτή την έννοια της λιβιδικής ορθολογικότητας; Δεν είναι παρά ένα όραμα χειραφέτησης του θεωρητικού της Σχολής της Φραγκφούρτης Herbert Marcuse ή μήπως φέρνει στο φως κάποιες ψυχικές τάσεις που δείχνουν προς μια εναλλακτική κοινωνική κατάσταση; Ως κινητήριά δύναμη της επανασεξουαλικοποίησης της κοινωνικής ζωής, η λιβιδική ορθολογικότητα μπορεί να ερμηνευτεί ως ενθάρρυνση της συναισθηματικής επικοινωνίας και οικειότητας. Η φαντασίωση κατέχει ιδιαίτερη θέση σε αυτό το πλαίσιο, ισχυρίζεται ο Marcuse, εφόσον η επιθυμία περιέχει μια καταπιεσμένη αξία αλήθειας. Και πιο συγκεκριμένα, γράφει:

Η φαντασίωση οραματίζεται τη συμφιλίωση του ατόμου με το σύνολο, της επιθυμίας με την πραγματοποίηση, της ευτυχίας με τον Λόγο. Ενώ η αρμονία αυτή έχει εξοβελιστεί στην ουτοπία από την κατεστημένη αρχή της πραγματικότητας, η φαντασίωση επιμένει ότι πρέπει και μπορεί να γίνει πραγματική, ότι πίσω από την αυταπάτη βρίσκεται η γνώση.

(1956)

Η φαντασίωση αυτή καθαυτή είναι μια επιθυμία για συμφιλίωση – της ευχαρίστησης με την ορθολογικότητα, της επιθυμίας με την πραγματικότητα. Για τον Marcuse, αυτή η επιστροφή της ασυνείδητης επιθυμίας στην επιφάνεια θα διευκολύνει την επανασεξουαλικοποίηση του ανθρώπινου σώματος, δημιουργώντας ως εκ τούτου αρμονικές κοινωνικές σχέσεις. Ενάντια στην καταπιεστική δόμηση του «σεξ» υπό τη συνθήκη της αρχής της απόδοσης, η απελευθέρωση της φαντασίας θα ερωτικοποιήσει όλες τις πτυχές της κοινωνίας, καθιστώντας δυνατή την ανάπτυξη μιας αυθόρμητης και παιγνιώδους σχέσης με τη ζωή.

Ουτοπία και κοινωνικός μετασχηματισμός Ο Marcuse και η λιβιδική ορθολογικότητα

Οι σκοτεινές όψεις της σύγχρονης εποχής εναντίον ο Marcuse – ο ολοκληρωτισμός της διοικούμενης μηδένιση του ατόμου, η χειραγώγηση του ασυνείδητου μέσω ενός ουτοπικού μετασχηματισμού της ορθολογικότητας. Σύμφωνα με τον Marcuse (1954: 224), ο νέος αυτός κόσμος περιλαμβάνει «μια νέα ορθολογικότητα της ευαρέσκειας, όπου ο Λόγος και η ευτυχία συγκλίνουν». Σε αντίθεση με τη σημερινή πλεονάζουσα απώθηση, η λιβιδική ορθολογικότητα υπόσχεται έναν κόσμο ατομικής ευχαρίστησης και εκπλήρωσης. Σύμφωνα με τον Marcuse (1972: 17):

[Η απελευθέρωση] προϋποθέτει τον ριζικό μετασχηματισμό των ιδίων των αναγκών και των προσδοκιών, τόσο των πολιτιστικών όσο και των υλικών... Οι ηθικές και αισθητικές ανάγκες μετατρέπονται σε βασικές, ζωτικές ανάγκες και ωθούν προς νέες σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, ανάμεσα στις γενιές, ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες και τη φύση. Η ελευθερία νοείται ως ριζωμένη στις ανάγκες αυτές, οι οποίες είναι την ίδια στιγμή αισθησιαρχικές, ηθικές και ορθολογικές.

Ένας τέτοιος κόσμος, σύμφωνα με τον Marcuse, δεν είναι απλώς ένα άπιαστο όνειρο. Οι βασικές κινητήριες δυνάμεις που ωθούν τέτοιου είδους αλλαγές προκύπτουν, παραδόξως, από τις βιομηχανικές και τεχνολογικές προόδους της ίδιας της ύστερης καπιταλιστικής κοινωνίας. Η τεχνολογική πρόοδος, όπως υποστηρίζει, έχει φτάσει σε ένα στάδιο που καθιστά εφικτό τον στόχο της εξάλειψης της οικονομικής χρείας και της πλεονάζουσας απώθησης. Στην πραγματικότητα, ο Marcuse είναι ανένδοτος ως προς το ότι ο ίδιος ο τεχνολογικός Λόγος που δημιούργησε την πλεονάζουσα απώθηση και έγινε αρχικά εμπόδιο στις ανθρώπινες ικανότητες έχει πλέον εξελιχθεί σε σημείο που να μπορεί να εξαλείψει παντελώς τέτοια δεινά. Συνεπώς, ενώ δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Marcuse πενθεί για τη μηχανιστική και καταστροφική φύση του προηγμένου καπιταλισμού, ταυτόχρονα υποστηρίζει ότι ο τεχνολογικός Λόγος φέρει τη σφραγίδα της ίδιας του της κατάρρευσης, με τρόπους που συμβάλλουν στον μετασχηματισμό της κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Από αυτή την οπτική γωνία, ο Marcuse υποστηρίζει ότι η εξίσωση του πολιτισμού με την απώθηση που διακήρυξε ο Freud πρέπει να απορριφθεί. Το καθήκον μιας κριτικής κοινωνικής θεωρίας, καθώς ισχυρίζεται, είναι να

προσδοκούμε μια κατάσταση πολιτισμού στην οποία οι ανθρώπινες ανάγκες θα πληρούνται με τέτοιο τρόπο και σε τέτοιο βαθμό ώστε το πλεόνασμα απώθησης να μπορεί να εξαλειφθεί» (1956: 151). Και ενώ μπορεί να είναι δύσκολο να γνωρίζουμε με ακρίβεια πώς είναι ποτέ δυνατόν να έρθει μια κατάσταση όμοια με τη «λιβιδική ορθολογικότητα», ο Marcuse υποστηρίζει ότι η κοινωνική κριτική οφείλει να επιδιώκει να πολλαπλασιάσει τις δυνατότητες κάθε ανθρώπου να ζήσει μια ζωή αυτοεκπλήρωσης και ικανοποίησης.

Κριτικές στο έργο του Marcuse

Η πορεία που ακολούθησε ο Marcuse, από τη συνεργασία του στη Γερμανία με τη Σχολή της Φραγκφούρτης μέχρι τη μεγάλη δημοτικότητα που γνώρισε στις Ηνωμένες Πολιτείες ως προφήτης του φοιτητικού κινήματος και του κινήματος για τη σεξουαλική απελευθέρωση, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Η φήμη του τη δεκαετία του 1960 είχε πάρει πραγματικά διεθνείς διαστάσεις, με τους φοιτητές σε όλο τον κόσμο να γράφουν στους τοίχους «Marx, Mao, Marcuse» σε ένδειξη διαμαρτυρίας ενάντια στις καταπίεσεις που τους ασκούσε η καπιταλιστική κοινωνία. Δεδομένου ότι ο Marcuse προσδιόρισε το έργο του ως μέρος μιας ευρύτερης αναζήτησης απελευθέρωσης, σεξουαλικής ελευθερίας και μιας νέας πολιτισμικής ευαισθησίας, δεν προκαλεί καμιά έκπληξη το γεγονός ότι η εμπλοκή του στα κοινωνικά κινήματα της δεκαετίας του 1960 ήταν άμεση. Από το κίνημα της «δύναμης των λουλουδιών» έως τα κινήματα για τη σεξουαλική απελευθέρωση, το όνομα του Marcuse είχε γίνει μόνιμη επωδός. Επιπλέον, δύσκολα μπορεί κάποιος να αμφισβητήσει το ότι η κριτική που άσκησε στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες βρισκόταν σε απόλυτη αρμονία με τον πολιτικό αντίλογο που είχε αρθρωθεί κατά τη δεκαετία του 1960 από μια γενιά ανθρώπων εξοργισμένων από τις αυξανόμενες οικονομικές ανισότητες στην εποχή της καταναλωτικής κοινωνίας, την καταπίεση των Αφροαμερικανών και άλλων μειονοτικών πολιτισμικών ομάδων, καθώς και από τον πόλεμο του Βιετνάμ. Μολαταύτα, η αδιαφιλονίκητη αυτή σύνδεση έφτασε εσφαλμένα στο σημείο, όπως ισχυρίστηκε ο Douglas Kellner, να εξισώσει πολύ απλά την κοινωνική θεωρία του Marcuse με την πολιτική της δεκαετίας του 1960. Κατ' αρχάς, ο ίδιος ο Marcuse δεν ισχυρίστηκε ποτέ ότι η σεξουαλική απελευθέρωση ισοδυναμεί με μια μη καταπιεστική κοινωνία. Ο μετασχηματισμός της κουλτούρας, όπως υποστήριξε, «δεν προϋποθέτει απλώς μια απελευθέρωση αλλά και έναν μετασχηματισμό της ήμιντο». Σε αυτές τις βάσεις, η σύγκρουση ανάμεσα στη ζωή και στον θάνατο θα μετριάζεται όσο ο Έρωτας θα εμποτίζει ξανά την προσωπική ζωή και τις κοινωνικές σχέσεις. Πρόκειται για μια πολύ διαφο-

ρετική προσέγγιση από εκείνη που υποστήριξαν τα κινήματα του «ελεύθερου έρωτα» της δεκαετίας του 1960, και δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες ο Marcuse είχε δηλώσει ότι δεν ήθελε το έργο του να συσχετίζεται με τέτοιες απλοϊκές απόψεις. Υπάρχουν όμως κι άλλοι λόγοι για τους οποίους η φήμη του Marcuse ως γκουρού της δεκαετίας του 1960 δεν επαρκεί ως μοναδικό μέτρο αξιολόγησης της αναθεωρημένης κριτικής θεωρίας του. Τα διακριτά επιχειρήματά του αναφορικά με ένα σύνολο ζητημάτων, από τη μνήμη έως τη μαζική κουλτούρα, δεν είναι εύκολο να αναχθούν στην πολιτική δόξα της δεκαετίας του 1960. Πρέπει επομένως να εξετάσουμε πιο προσεκτικά τις συνεισφορές της κοινωνικής θεωρίας του Marcuse.

Υπάρχουν διάφορες πτυχές του έργου του Marcuse η αξία των οποίων εξακολουθεί να είναι απaráμιλλη, και συγκεκριμένα η κεντρική θέση στην οποία τοποθετεί το ατομικό υποκείμενο ως παράγοντα κοινωνικής αλλαγής και ανθρώπινης ελευθερίας. Σε μια εποχή που έχει γίνει μάρτυρας του «θανάτου του υποκειμένου», το ενδιαφέρον του Marcuse για τις σχέσεις ανάμεσα στις κοινωνικές δομές της πλεονάζουσας απώθησης και στη φύση της προσωπικής εμπειρίας και των παθών φαντάζει τολμηρά «παρωχημένο». Επιχειρώντας μια σύζευξη της κριτικής θεωρίας με την ψυχανάλυση, ο Marcuse επεκτείνει την εννοιακή εμβέλεια του μαρξισμού τόσο ώστε να συμπεριλάβει τις ατομικές ανάγκες, επιθυμίες και δυνατότητες. Με αυτό τον τρόπο, απέδειξε ότι ο μαρξισμός είναι μια εξελισσόμενη και ευέλικτη παράδοση σκέψης, ικανή να εξετάζει την κοινωνική οδύνη και την πολιτική καταπίεση με τους ευρύτερους δυνατούς ανθρώπινους όρους και όχι στη βάση ενός συνόλου δογματικών αξιωμάτων. Κι αν ο Marcuse στράφηκε στη φροϋδική ψυχανάλυση προκειμένου να επανεξετάσει το πρόβλημα της ατομικής υποκειμενικότητας στην κοινωνική ανάλυση, δανείστηκε επίσης στοιχεία και από άλλες πνευματικές παραδόσεις όπως από τον γερμανικό ιδεαλισμό, τον ρομαντισμό και τον πρωτοποριακό μοντερνισμό, έχοντας σαν στόχο του να αναπτύξει μια πιο εμπειριστική κοινωνιολογία της κουλτούρας. Η πεποίθησή του ότι η κριτική θεωρία πρέπει να δώσει ιδιαίτερο βάρος στη μελέτη, λόγου χάρη, της άρνησης ή της στρέβλωσης των ανθρώπινων αναγκών και δυνατοτήτων στην υφιστάμενη κουλτούρα έχει αποτελέσει σημαντικό έναυσμα για μεγάλη μερίδα στοχαστών στις κοινωνικές επιστήμες. Πράγματι, αυτή η πτυχή του έργου του έχει αναλυθεί και επεκταθεί με γόνιμο τρόπο στη σύγχρονη κριτική θεωρία – κυρίως από τον Habermas. Επομένως, αν θέλουμε να προβούμε σε κριτική της σύγχρονης κοινωνίας, δεν αρκεί να βάλουμε στο στόχαστρο τις θεσμικές διαδικασίες της καπιταλιστικής εμπορευματοποίησης ή των γραφειοκρατικών τεχνικών. Οφείλουμε επίσης να εξετάσουμε ολόκληρο το πεδίο της υποκειμενικότητας, όπως ορίζεται κατά την ευρύτερη δυνατή αισθητική του έννοια, ώστε να περιλαμβάνει τόσο τις συνειδητές όσο και τις ασυνείδητες μορφές απώθησης.

Εντούτοις, εξακολουθούν να υπάρχουν πολλές ανεπίλυτες δυσκολίες στο έργο του Marcuse. Μεταξύ αυτών, είναι σημαντικό να αναφερθούμε στις ελλείψεις που παρουσιάζει η προσέγγισή του στο θέμα της ανθρώπινης αυτενέργειας, ιδιαίτερα στη μακρόχρονη έμφαση που δίνει στην έννοια του απωθημένου ασυνείδητου ως κινητήριας δύναμης για τον ευκαίριο κοινωνικό μετασχηματισμό· τους περιορισμούς που χαρακτηρίζουν την ανάλυσή του για τις σύγχρονες κοινωνίες, ιδίως όσον αφορά την κριτική της κυριαρχίας και της εκμετάλλευσης· και μια σειρά από επιπλέον προβλήματα που έχουν να κάνουν με τις ανθρώπινες ανάγκες, τα νοήματα, την ηθική και τη δικαιοσύνη. Ας δούμε με τη σειρά τις τρεις αυτές κριτικές.

Πρώτα απ' όλα, σε μια εποχή στην οποία κυριαρχούν τα μιντιακά σλόγκαν, οι στρεβλωμένες ερμηνείες και τα παιχνίδια σαγήνης, η ειρωνική έννοια της «καταπιεστικής απομετουσίωσης» του Marcuse χρησιμεύει ως αποτελεσματικό εργαλείο για να συλλάβουμε πώς οι φαινομενικές μορφές σεξουαλικής απελευθέρωσης εξυπηρετούν σε τελευταία ανάλυση την προώθηση μιας οξυμμένης απώθησης. Το επιχείρημα του Marcuse είναι ότι η φανταστική εμπορευματοποίηση της σεξουαλικότητας που σήμερα βλέπουμε παντού στη Δύση περιχαράκνει την ανθρώπινη επιθυμία, τον ερωτισμό και την οικειότητα σε μια μερική και περιοριστική κατανόηση της σεξουαλικότητας. Από αυτή την άποψη, η βιομηχανία του σεξ σε όλες τις εκφάνσεις της, από τις ταινίες πορνό έως τα στριπτιζάδικα, αποσκοπεί στην απονεύρωση της ανθρώπινης σεξουαλικότητας και στην αντικατάστασή της με συμβατικές συμπεριφορές και αξίες. Ωστόσο, μπορεί βέβαια μια τέτοια άποψη να αντιπροσωπεύει μια δυναμική κριτική των καταπιεστικών αντιφάσεων του καπιταλισμού και της μαζικής κουλτούρας, εξακολουθεί εντούτοις να παραμένει οπωσδήποτε ευάλωτη απέναντι σε κατηγορίες υπεραπλούστευσης τόσο της ψυχαναλυτικής κατανόησης της συναισθηματικής ζωής όσο και των περίπλοκων, αντιφατικών σχέσεων ανάμεσα στον εαυτό και στην κοινωνία. Πολλοί θα συμφωνούσαν τώρα, για παράδειγμα, ότι η σύλληψη της έννοιας της πλεονάζουσας απώθησης είναι ανεπαρκής. Το ότι δίνει στην απώθηση τη μορφή ενός πλεονάσματος για να μπορέσει να αποδώσει πτυχές της διάλυσης των συναισθηματικών αντιφάσεων ενισχυμένης από μια μονοδιάστατη μαζική κουλτούρα ίσως φαντάζει εκ πρώτης όψεως προκλητικό, τελικά όμως δημιουργεί μια ανισοβαρή εκδοχή της πολιτισμικής κυριαρχίας, στην οποία η κοινωνία ορθώνεται πέρα και πάνω από το ατομικό ενεργό υποκείμενο. Το πρόβλημα με αυτή την προσέγγιση είναι ότι παραβλέπει το γεγονός ότι η ψυχή είναι διάστικτη από ασυνείδητες συγκρούσεις, χαρακτηριστικό το οποίο, με φροϋδικούς όρους, συνιστά σημαντικό λόγο για τον οποίο η ατομικότητα δεν είναι ποτέ δυνατόν να ενταχθεί αδιαμαρτύρητα στις κοινωνικές σχέσεις χωρίς να προκληθούν εντάσεις και αντιθέσεις. Μια σχετιζόμενη δυσκολία, που απορρέει από το γεγονός ότι ο Marcuse βλέπει παντού γύρω

του την πλεονάζουσα απώθηση, είναι ότι στη συνέχεια αναγκάζεται να αναδιπλώσει το ατομικό υποκείμενο πίσω στον εαυτό του στην προσπάθειά του να βρει μια οδό διαφυγής από τη σύγχρονη αρχή της απόδοσης. Ο δρόμος προς τα εμπρός περνάει μέσα από το ασυνείδητο – το οποίο, με κάποιο τρόπο, δεν υπάγεται στη δικαιοδοσία της κοινωνικής κυριαρχίας και, ως εκ τούτου, προδιαγράφει μια εναλλακτική κοινωνία. Παρά την έμφαση που δίνει στα εναλλακτικά πολιτικά οράματα, ο Marcuse είναι εντυπωσιακά λακωνικός αναφορικά με τις νέες μορφές οικειότητας, διαπροσωπικών σχέσεων ή πολιτισμικής συσχέτισης. Ο ουτοπισμός του επικεντρώνεται μάλλον στην υπέρβαση της σεξουαλικής απώθησης. Ωστόσο, ένα τέτοιο όραμα απελευθέρωσης είναι σε μεγάλο βαθμό αμφισβητήσιμο. Η μηχανιστική αντίληψη του απωθημένου ασυνείδητου, και όχι του καταπιεσμένου ανθρώπου, είναι το κλειδί για τον τρόπο με τον οποίο ο Marcuse οραματίζεται τον κοινωνικό μετασχηματισμό. Η ανθρώπινη αυτενέργεια περιορίζεται στην κυριαρχία, ενώ το καταπιεσμένο ασυνείδητο συνδέεται με τη χειραφέτηση. Τίθεται όμως έτσι ένα ακανθώδες πολιτικό ζήτημα: αν το ατομικό υποκείμενο δεν υφίσταται πια και η καταστολή είναι ολοκληρωτική, ποιος θα μπορούσε να είναι σε θέση να μετασχηματίσει την αλήθεια του ασυνείδητου ή έστω να μάθει ποια είναι αυτή; Ποιος ακριβώς θα ήταν ικανός να στηρίξει την απελευθέρωση που πήρε το όνομα «λιβιδική ορθολογικότητα»; Η επικέντρωση του Marcuse στις ασυνείδητες δυνατότητες, παρότι πολύτιμη από ορισμένες απόψεις, στην πραγματικότητα αντικατοπτρίζει μια ατομικιστική κουλτούρα που δεν λαμβάνει υπόψη της ζητήματα σχετικά με τους κοινωνικούς δεσμούς και την πολιτισμική συσχέτιση. Με άλλα λόγια, το επιχείρημα του Marcuse υπέρ της απελευθέρωσης των απωθημένων ενορμήσεων αναδίδει μια έντονη οσμή ουσιοκρατίας. Το επιχείρημα αυτό θυμίζει μια προ-φροϋδική άποψη για το ανθρώπινο πάθος ως κάτι το φυσικό και άχρονο, έξω και πέρα από τη σφαίρα επιρροής της κοινωνικής δομής. Η άποψη ότι το καταπιεσμένο ασυνείδητο ή η ίδια η φαντασίωση θα αποκτήσουν διέξοδο έκφρασης μόνο στη μη καταπιεστική κοινωνία παραβλέπει το γεγονός ότι οι φαντασιστικές δομές είναι ήδη συνυφασμένες με τη θεσμική ζωή. Μια τέτοια άποψη αδυνατεί να αναγνωρίσει ότι η «αλήθεια του ασυνείδητου» είναι ήδη συνδεδεμένη με συγκρουσιακές ανθρώπινες σχέσεις, βίαιες εντάσεις μεταξύ των φύλων και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις.

Δεύτερον, μια σειρά από δριμείες κριτικές έθεσαν στο στόχαστρό τους την ανάλυση του Marcuse σχετικά με τη φύση των σύγχρονων κοινωνιών, ιδιαίτερα την περιγραφή του για τον προηγμένο καπιταλισμό. Είναι σημαντικό να γίνουμε αρκετά συγκεκριμένοι ως προς αυτό το σημείο, καθώς υπάρχουν πράγματι αντιφατικά στοιχεία στην ανάλυσή του για τις σύγχρονες κοινωνίες, και κατά την άποψή μου δεν μπόρεσε να συμψηφιστεί επιτυχώς τα στοιχεία αυτά. Είναι αλήθεια ότι η зоφερή κριτική του προηγμένου καπιταλισμού που σκιαγράφησε

ο Marcuse στον *Μονοδιάστατο άνθρωπο* έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την αισιόδοξη ανάλυσή του για τις δυνατότητες ενός ριζοσπαστικού κοινωνικού μετασχηματισμού στο *Έρωσ και πολιτισμός*. Ορισμένοι κριτικοί απέδωσαν αυτή του την ασυνέπεια στο γεγονός ότι ο Marcuse στο πρώτο βιβλίο είναι κατά κύριο λόγο επηρεασμένος από τον αμερικανικό μεταπολεμικό απόηχο, ενώ άλλοι επισήμαναν τη σιωπηρή ομολογία πίστης του στον γερμανικό ρομαντισμό στο δεύτερο βιβλίο. Εντούτοις, όποια και αν είναι η ακριβής διάκριση ανάμεσα στην αισιόδοξη και στην απαισιόδοξη όψη της σκέψης του, είναι σαφές ότι η ιδέα μιας αναδυόμενης σταθεροποίησης του καπιταλισμού διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στον μεγαλύτερο όγκο των γραπτών του. Έχουμε όμως σοβαρούς λόγους να αντιταχούμε στο περίγραμμα τέτοιου είδους τάσεων κοινωνικής ανάπτυξης που δίνει ο Marcuse. Πρώτον, εστιάζοντας αποκλειστικά στην τιθάσευση των αντιφάσεων και των τάσεων κρίσης του προηγμένου καπιταλισμού, ο Marcuse μοιάζει να υποθέτει ότι η πολιτισμική συμμόρφωση διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην αναπαραγωγή των σύγχρονων κοινωνιών. Μόνο που αυτού του είδους οι συνέπειες δεν επιβεβαιώνονται από την πρόσφατη κοινωνιολογική έρευνα, η οποία υποδεικνύει μάλλον ότι η κοινωνική αναπαραγωγή μπορεί να είναι μια ακούσια συνέπεια της απόρριψης των αξιών και των κανόνων που προωθούνται από τη λαϊκή κουλτούρα και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Επιπλέον, με την υπερβολική έμφαση που δίνει στην εντατικοποίηση της τεχνολογικής ορθολογικότητας στην εποχή μας και στην ικανότητά της να αφομοιώνει την κουλτούρα, την κοινωνία και την προσωπικότητα σε ένα κλειστό, αρμονικό σύστημα, η κοινωνική θεωρία του Marcuse παραμένει ανήμπορη να εξηγήσει τι πυροδότησε τη διευρυμένη κοινωνική εξέγερση της δεκαετίας του 1960 – παρά τη στενή σχέση του ίδιου του Marcuse με διάφορες πτυχές αυτών των εξεγέρσεων. Και η κοινωνική θεωρία του υπολείπεται εξίσου σε κριτική αιχμηρότητα αν κληθεί να εξηγήσει, για παράδειγμα, τον πρόσφατο πόλεμο κατά της τρομοκρατίας ή την παγκόσμια οικονομική κρίση των αρχών του 21ου αιώνα. Δεν υπάρχει κάποιο σημείο στο οποίο ο Marcuse να αναμετρείται αποτελεσματικά ούτε με τη δυνητική εκρηκτική αποσταθεροποίηση των παγκόσμιων καπιταλιστικών αγορών ούτε με τη μαζική ανάπτυξη της στρατιωτικοποίησης από την πλευρά των υπερδυνάμεων του κόσμου.

Τέλος, κάποιοι επικριτές έφτασαν στο σημείο να διακωμωδήσουν τη ριζοσπαστική πολιτική και το όραμα της ουτοπίας του Marcuse. Η κοινωνική θεωρία του Marcuse εξετάζει τι θα σήμαινε ο μετασχηματισμός της λίμπιντο στο επίπεδο ολόκληρης της κοινωνίας, καθώς η έννοια της «λιβιδικής ορθολογικότητας» προσπαθεί να διευκρινίσει τι μπορεί να θεωρηθεί δημιουργικός, αισθησιαρχικός Λόγος μεταξύ ατόμων, ομάδων και εθνών. Ωστόσο, για μερικούς από τους επικριτές της, η ίδια η ιδέα ενός ερωτικοποιημένου Λόγου είναι εξ ορισμού αντιφατική, δεδομένου ότι η ορθολογικότητα και τα πάθη παραμένουν

πνευματικά ιδιότυποι και διακριτοί τομείς. Ο Λόγος έχει καθολικό χαρακτήρα, το συναίσθημα ειδικό. Όμως η αντίφαση αυτή είναι μόνο φαινομενική – και μάλιστα για λόγους τους οποίους τα γραπτά του Marcuse καθιστούν ξεκάθαρους. Όταν η κοινωνική ορθολογικοποίηση ωθείται πέρα από τα όρια κάθε Λόγου, μεταστρέφεται σε πλεονάζουσα απώθηση· και ένας όρος που αποδίδει αυτή την παθολογία είναι η «καταπιεστική απομετουσίωση». Το πρόβλημα δεν είναι ότι ο Λόγος και το συναίσθημα είναι διακριτά, αλλά ότι μια στρεβλωμένη, διαστροφική εκδοχή του συναισθήματος καταδυναστεύει τώρα τον Λόγο. Ωστόσο, από ιστορική άποψη, οι κοινωνικές συνθήκες προσφέρουν επί του παρόντος μια ασθενή δυνατότητα εξάλειψης της πλεονάζουσας απώθησης. Αυτό που χρειάζεται η κοινωνική θεωρία, σύμφωνα με τους όρους του Marcuse, είναι μια «νέα ορθολογικότητα της ευαρέσκειας». Βέβαια, η θέση αυτή εξακολουθεί να αφήνει αναπάντητο το ερώτημα του πώς οι άνθρωποι είναι ποτέ δυνατόν να μπορούν να καθορίσουν αν μια μορφή ορθολογικότητας πληροί επαρκή αισθητικά κριτήρια, ενδιαφερόμενη για ζητήματα δημιουργικότητας, αυτοπραγμάτωσης, ευχαρίστησης. Όπως γράφει σχετικά με αυτό το πρόβλημα ο David Held, «δεν μπορεί κάποιος να κάνει απλώς έκκληση, όπως κάνει ο Marcuse, στα ένστικτα προκειμένου να διευθετήσει ζητήματα που αφορούν τις πραγματικές επιθυμίες· διότι οι επιθυμίες δεν είναι δυνατόν να αρθρωθούν ανεξάρτητα από τις περιστάσεις της ανάπτυξής τους και από τον τρόπο κατά τον οποίο έχουν συλληφθεί». Ο Marcuse μπορεί πράγματι να έχει δίκιο, όταν, ακολουθώντας τα χνάρια του Freud, εντοπίζει τον Λόγο ή την ορθολογικότητα στην ασυνείδητη επιθυμία. Ακόμη όμως κι αν αυτός ο Λόγος είναι ένα βλαστάρι της επιθυμίας, και πάλι η κοινωνική θεωρία έχει ανάγκη από μια γλώσσα για να μπορέσει να τα βγάλει πέρα με το ερώτημα του πώς συγκροτούνται, συλλαμβάνονται και αναγνωρίζονται οι ατομικές ανάγκες και δυνατότητες μεταξύ των κοινωνικών δρώντων. Κι αυτό δεν το λέμε για να αμφισβητήσουμε το όραμα ελευθερίας του Marcuse με όρους «ορθολογικότητας της ευαρέσκειας», αλλά για να διερωτηθούμε πάνω στο πώς η συγκεκριμένη ιστορία σχετίζεται με την εξέταση των πραγματικών αναγκών και επιθυμιών των μεμονωμένων ανθρώπων. Τέτοια ερωτήματα αναγκαστικά συνεπάγονται την απομάκρυνση από τη μάλλον μοναχική φροϋδική γλώσσα των ατομικών ενορμήσεων, επιθυμιών και απωθήσεων και τη στρόφη σε μια πιο διαπροσωπική γλώσσα επικοινωνίας, λόγου και συμβολικής ανταλλαγής.

Σύνοψη

1. Η Σχολή της Φραγκφούρτης –η πρώτη γενιά κριτικών θεωρητικών– περιλαμβάνει το έργο κορυφαίων Γερμανών νεομαρξιστών διανοούμενων οι οποίοι υπερέβησαν τον ορθόδοξο μαρξισμό μέσω μιας διεπιστημονικής ενοποίησης της κοινωνιολογίας, της οικονομίας, της πολιτικής και της ψυχανάλυσης. Η συμβολή της Σχολής της Φραγκφούρτης στην κοινωνική θεωρία παραμένει μία από τις πλέον σημαντικές του 20ού αιώνα, και συγκεκριμένα η κριτική θεωρία προσέδωσε τη φαντασία διανοούμενων και νέων κοινωνικών κινημάτων τις δεκαετίες του 1960 και του 1970.
2. Η Σχολή της Φραγκφούρτης, σε πολλά θεωρητικά εγχειρήματα, ήταν κατά κύριο λόγο επικεντρωμένη στη «σκοτεινή πλευρά» της σύγχρονης εποχής και εντόπισε τη ρίζα διάφορων κοινωνικών παθολογιών πίσω σε γενικές εξελίξεις στη φύση του λόγου, της ορθολογικότητας και του Διαφωτισμού.
3. Ο Λόγος, σύμφωνα με τη Σχολή της Φραγκφούρτης, έχει γίνει εγγενώς παθολογικός. Στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού* των Horkheimer και Adorno, η κοινωνία –για να εξασφαλίσει την επιβίωσή της μέσω της κυριαρχίας της πάνω στη φύση– ακρωτηριάζει μυστικά τον ίδιο τον εαυτό της και καταστρέφει την ευκαιρία της να βιώσει την ελευθερία. Ο λόγος σήμερα μετατρέπεται αυτομάτως σε εργαλειακή ορθολογικότητα, και πολύ απλά το να ενεργεί κάποιος ως ατομικό υποκείμενο δεν σημαίνει άλλο από το να υποσκάπτει και να καταστρέφει.
4. Αξιοποιώντας τη φροϋδική ψυχανάλυση, η Σχολή της Φραγκφούρτης ανέλαβε να φέρει σε πέρας μια σειρά από διερευνήσεις σχετικά με την ψυχοδυναμική της ταυτότητας, της πολιτικής, της κουλτούρας και της ιδεολογίας. Ο Fromm χρησιμοποιεί στο έργο του την ψυχανάλυση για να επικεντρωθεί στην οικογένεια ως διαμεσοδοτική ανάμεσα στον εαυτό και στην κοινωνία. Ο Adorno, πάλι, χρησιμοποιεί τον Freud για να αναλύσει τον φασισμό, τον αντισημιτισμό και τον αυταρχικό ανθρωπολογισμό. Ο Marcuse, τέλος, επιχειρεί μια ανάγνωση της φροϋδικής ψυχανάλυσης «κόντρα στο ρεύμα» για να αναπτύξει μια γενική κοινωνική θεωρία των σύγχρονων κοινωνιών.
5. Η έλευση του διοικούμενου κόσμου του προηγμένου καπιταλισμού, σύμφωνα με τον Adorno και τον Marcuse, σημαίνει ότι ο ρόλος της πατριαρχικής οικογένειας έχει υποτιμηθεί σε ό,τι αφορά τον σχηματισμό της ταυτότητας.
6. Η ολοκληρωτικά διοικούμενη κοινωνία αίρει την απαίτηση για προσαρμοστικούς πολίτες με έναν βαθμό αυτονομίας, με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, αυξημένα επίπεδα καταστολής. Κατά συνέπεια, η κοινωνία επε-

κτείνει την κυριαρχία της στο προσωπικό πεδίο αυ-
ελέγχου στο ασυνείδητο του ατόμου. Αυτή η κοι-
παράγει εκείνο που ο Adorno ορίζει ως «απεριόρι-
μενο χωρίς υποκειμενικότητα».

7. Στο έργο του Marcuse, οι σύγχρονες κοινωνίες απε-
ολοένα και περισσότερο «μονοδιάστατες». Γεννιέται έτσι για πολλούς
μία καταπιεσμένη ύπαρξη, στην οποία οι άνθρωποι υποφέρουν από κα-
θηλωτικά επίπεδα «πλεονάζουσας απώθησης» και τραυματίζονται από
τις σκληρές οικονομικές επιταγές της καπιταλιστικής «αρχής της από-
δοσης».
8. Για τον Marcuse, κάθε μορφή κοινωνικότητας εμπεριέχει μια ουτοπική
δυνατότητα. Ακόμα και τα πιο καταπιεστικά κοινωνικά καθεστώτα δεν
μπορούν να αποκλείσουν εντελώς τη ριζοσπαστική φαντασία. Μια ανα-
ζωογονημένη κοινωνία για τον Marcuse είναι μια κοινωνία στην οποία
θα ανθεί η «ηλιθιδική ορθολογικότητα», επιτρέποντας τις συμφιλιώσεις
του λόγου με την επιθυμία και της οικειότητας με τη σεξουαλικότητα.
9. Μια πολύ σημαντική κριτική είναι ότι η κριτική θεωρία προδίδει μια υπερ-
βολική αντίδραση στον φασισμό. Ειδικά οι κοινωνιολογικές και πολιτι-
κές διεκδικήσεις του Adorno και του Marcuse τείνουν να ισοπεδώνουν
κάποιες θεμελιώδεις θεσμικές διαφορές ανάμεσα στον φιλελεύθερο
καπιταλισμό και στα φασιστικά καθεστώτα.

Περισσότερα ερωτήματα

1. Οι σύγχρονες δυτικές κουλτούρες έχουν εμμονή με την κατανάλωση. Συμφωνείτε;
2. Η γραφειοκρατική διοίκηση της κοινωνίας μετατρέπει τον Λόγο στο αντί-
θετό του. Αξιολογήστε αυτό τον ισχυρισμό.
3. Γιατί το κατά Freud ψυχικό όργανο είναι τόσο σημαντικό για την κοινω-
νική κριτική;
4. Στην εποχή της παγκόσμιας τρομοκρατίας που διανύουμε σήμερα, οι άν-
θρωποι φοβούνται την ελευθερία;
5. Η Σχολή της Φραγκφούρτης θεωρεί την καταστολή κεντρικό παράγοντα
για την πολιτική κυριαρχία. Στη δική μας υποτιθέμενη επδότη της φιλε-
λεύθερης κοινωνίας που όλα τα ανέχεται, πώς μπορεί μια ανάλυση της
καταστολής να συμβάλει στην πολιτισμική κριτική;

Σύνοψη

1. Η Σχολή της Φραγκφούρτης –η πρώτη γενιά κριτικών θεωρητικών– περιλαμβάνει το έργο κορυφαίων Γερμανών νεομαρξιστών διανοούμενων οι οποίοι υπερέβησαν τον ορθόδοξο μαρξισμό μέσω μιας διεπιστημονικής ενοποίησης της κοινωνιολογίας, της οικονομίας, της πολιτικής και της ψυχανάλυσης. Η συμβολή της Σχολής της Φραγκφούρτης στην κοινωνική θεωρία παραμένει μία από τις πλέον σημαντικές του 20ού αιώνα, και συγκεκριμένα η κριτική θεωρία προσέληκε τη φαντασία διανοούμενων και νέων κοινωνικών κινημάτων τις δεκαετίες του 1960 και του 1970.
2. Η Σχολή της Φραγκφούρτης, σε πολλά θεωρητικά εγχειρήματα, ήταν κατά κύριο λόγο επικεντρωμένη στη «σκοτεινή πλευρά» της σύγχρονης εποχής και εντόπισε τη ρίζα διάφορων κοινωνικών παθολογιών πίσω σε γενικές εξελίξεις στη φύση του λόγου, της ορθολογικότητας και του Διαφωτισμού.
3. Ο Λόγος, σύμφωνα με τη Σχολή της Φραγκφούρτης, έχει γίνει εγγενώς παθολογικός. Στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού* των Horkheimer και Adorno, η κοινωνία –για να εξασφαλίσει την επιβίωσή της μέσω της κυριαρχίας της πάνω στη φύση– ακρωτηριάζει μυστικά τον ίδιο τον εαυτό της και καταστρέφει την ευκαιρία της να βιώσει την ελευθερία. Ο λόγος σήμερα μετατρέπεται αυτομάτως σε εργαλείακή ορθολογικότητα, και πολύ απλά το να ενεργεί κάποιος ως ατομικό υποκείμενο δεν σημαίνει άλλο από το να υποσκάπτει και να καταστρέφει.
4. Αξιοποιώντας τη φροϋδική ψυχανάλυση, η Σχολή της Φραγκφούρτης ανέλαβε να φέρει σε πέρας μια οειρά από διερευνήσεις σχετικά με την ψυχοδυναμική της ταυτότητας, της πολιτικής, της κουλτούρας και της ιδεολογίας. Ο Fromm χρησιμοποιεί στο έργο του την ψυχανάλυση για να επικεντρωθεί στην οικογένεια ως διαμεσοδοτική ανάμεσα στον εαυτό και στην κοινωνία. Ο Adorno, πάλι, χρησιμοποιεί τον Freud για να αναλύσει τον φασισμό, τον αντισημιτισμό και τον αυταρχικό ανθρωπολογισμό. Ο Marcuse, τέλος, επιχειρεί μια ανάγνωση της φροϋδικής ψυχανάλυσης «κόντρα στο ρεύμα» για να αναπτύξει μια γενική κοινωνική θεωρία των σύγχρονων κοινωνιών.
5. Η έλευση του διοικούμενου κόσμου του προηγμένου καπιταλισμού, σύμφωνα με τον Adorno και τον Marcuse, σημαίνει ότι ο ρόλος της πατριαρχικής οικογένειας έχει υποτιμηθεί σε ό,τι αφορά τον σχηματισμό της ταυτότητας.
6. Η ολοκληρωτικά διοικούμενη κοινωνία αίρει την απαίτηση για προσαρμοστικούς πολίτες με έναν βαθμό αυτονομίας, με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, αυξημένα επίπεδα καταστολής. Κατά συνέπεια, η κοινωνία επε-

κτείνει την κυριαρχία της στο προσωπικό πεδίο αυξάνοντας τα επίπεδα ελέγχου στο ασυνείδητο του ατόμου. Αυτή η κοινωνική χειραγώγηση παράγει εκείνο που ο Adorno ορίζει ως «απεριόριστα ελαστικό, υποκείμενο χωρίς υποκειμενικότητα».

7. Στο έργο του Marcuse, οι σύγχρονες κοινωνίες απεικονίζονται ως ολοένα και περισσότερο «μονοδιάστατες». Γεννιέται έτσι για πολλούς μια καταπιεσμένη ύπαρξη, στην οποία οι άνθρωποι υποφέρουν από καθλωτικά επίπεδα «πλεονάζουσας απώθησης» και τραυματίζονται από τις σκληρές οικονομικές επιταγές της καπιταλιστικής «αρχής της απόδοσης».
8. Για τον Marcuse, κάθε μορφή κοινωνικότητας εμπεριέχει μια ουτοπική δυνατότητα. Ακόμα και τα πιο καταπιεστικά κοινωνικά καθεστώτα δεν μπορούν να αποκλείσουν εντελώς τη ριζοσπαστική φαντασία. Μια αναζωογονημένη κοινωνία για τον Marcuse είναι μια κοινωνία στην οποία θα ανθεί η «λιβιδική ορθολογικότητα», επιτρέποντας τις συμφιλιώσεις του λόγου με την επιθυμία και της οικειότητας με τη σεξουαλικότητα.
9. Μια πολύ σημαντική κριτική είναι ότι η κριτική θεωρία προδίδει μια υπερβολική αντίδραση στον φασισμό. Ειδικά οι κοινωνιολογικές και πολιτικές διεκδικήσεις του Adorno και του Marcuse τείνουν να ισοπεδώνουν κάποιες θεμελιώδεις θεσμικές διαφορές ανάμεσα στον φιλελεύθερο καπιταλισμό και στα φασιστικά καθεστώτα.

Περισσότερα ερωτήματα

1. Οι σύγχρονες δυτικές κουλτούρες έχουν εμμονή με την κατανάλωση. Συμφωνείτε;
2. Η γραφειοκρατική διοίκηση της κοινωνίας μετατρέπει τον Λόγο στο αντίθετό του. Αξιολογήστε αυτό τον ισχυρισμό.
3. Γιατί το κατά Freud ψυχικό όργανο είναι τόσο σημαντικό για την κοινωνική κριτική;
4. Στην εποχή της παγκόσμιας τρομοκρατίας που διανύουμε σήμερα, οι άνθρωποι φοβούνται την ελευθερία;
5. Η Σχολή της Φραγκφούρτης θεωρεί την καταστολή κεντρικό παράγοντα για την πολιτική κυριαρχία. Στη δική μας υποτιθέμενη εποχή της φιλελεύθερης κοινωνίας που όλα τα ανέχεται, πώς μπορεί μια ανάλυση της καταστολής να συμβάλει στην πολιτισμική κριτική;

Βιβλιογραφικές προτάσεις

Σχολή της Φραγκφούρτης

(επιμ. Andrew Arato & Eike Gebhardt), *Essential Frankfurt School Reader*, New York: Continuum, 1982.

Theodor Adorno

(με τον Max Horkheimer) *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments*, μτφρ. Edmunt Jephcott, Stanford: Stanford University Press, 2002.

- Μαξ Χορκχάιμερ – Τέοντορ Αντόρνο, *Η διαλεκτική του διαφωτισμού* [1944], μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Ύψιλον/βιβλία, 1986.

(συλλογικό) *The Authoritarian Personality*, New York: Harper and Row, 1950. *Minima Moralia*, London: NLB, 1974.

- Theodor Adorno, *Minima Moralia: Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή* [1951], πρόλ. Δημήτριος Μαρκής, εισαγ. – μτφρ. – σημειώσεις Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2000.

Negative Dialectics, μτφρ. E. B. Ashton, London: Routledge, 1973.

- Theodor Adorno, *Αρνητική διαλεκτική*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

The Culture Industry, London: Routledge, 2001.

Erich Fromm

Escape From Freedom, New York: Farrar & Rinehart, 1941.

- Erich Fromm, *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, μτφρ. Δημ. Θεοδωρακάτος, Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1971.

The Sane Society, New York: Rinehart, 1955.

- Erich Fromm, *Η υγιής κοινωνία* [1955], μτφρ. Δημ. Θεοδωρακάτος, Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1973.

The Anatomy of Human Destructiveness, Holt Paperbacks, 1992.

- Erich Fromm, *Η ανατομία της ανθρώπινης καταστροφικότητας*, τόμ. 1-2, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1977.

The Art of Loving, Allen & Unwin, 1957.

- Erich Fromm, *Η τέχνη της αγάπης*, μτφρ. Ευάγγελος Γραμμένος, Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1978.

Herbert Marcuse

Eros and Civilization, Boston: Beacon Press, 1955.

- Herbert Marcuse, *Έρως και ποθητισμός*, μτφρ. Ιορδάνης Αρζόγλου, Αθήνα: Κόιβος, 1970.

One-Dimensional Man, Boston: Beacon Press, 1964.

- Herbert Marcuse, *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Κατερίνα Γούδα, Αθήνα: Πεδίο, 2020.

The Aesthetic Dimensions, Boston: Beacon Press, 1978.

- Herbert Marcuse, *Η αισθητική διάσταση: Για μια κριτική της μαρξιστικής ηθικής*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Σκόπελος: Νησίδες, 1998.

Υπάρχουν πλήθος δευτερογενή έργα με θέμα τη Σχολή της Φραγκφούρτης, μεταξύ των οποίων τα ακόλουθα: Douglas Kellner, *Critical Theory, Marxism and Modernity* (Cambridge: Polity Press, 1989)· Rolf Wiggerhaus, *The Frankfurt School: its history, theories, and political significance* (Cambridge, MA: MIT Press, 1994)· Tom Bottomore, *The Frankfurt School* (New York: Tavistock, 1984) και Martin Jay, *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School 1923-1950* (University of California Press, 1996) / ελλ. έκδ.: *Η διαλεκτική φαντασία: Μια ιστορία της σχολής της Φρανκφούρτης και του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας (1923-1950)*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.

Δύο καλές εισαγωγές στο έργο του Theodor Adorno είναι οι εξής: Simon Jarvis, *Adorno: A Critical Introduction* (Cambridge: Polity Press, 1998) και Detlev Claussen, *Theodor W. Adorno: One Last Genius* (Belknap Press, 2008). Για μια βαθύτερη προσέγγιση, βλ. Tom Huhn, *The Cambridge Companion to Adorno* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

Για περισσότερες πηγές σχετικά με τον Marcuse, βλ. Douglas Kellner, *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism* (London: Macmillan, 1984)· Robert Pittin, A. Seenderg & C. Webel, *Marcuse: Critical Theory and the Promise of Utopia* (London: Macmillan, 1988), και John Bokina & Timothy J. Lukes, *Marcuse: New Perspectives* (Lawrence: University of Kansas Press, 1994). Βλ. επίσης C. Fred Alford, *Science and the Revenge of Nature: Marcuse and Habermas* (Gainesville: University of Florida Press, 1985).

Για μια εισαγωγή στον Fromm, βλ. Rainer Funk, *Erich Fromm: His Life and Ideas* (New York: Continuum, 2000) και Daniel Burston, *The Legacy of Erich Fromm* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991). Αξιοσημείωτα είναι επίσης τα: Rainer Funk, *Erich Fromm: The Courage to be Human* (New York: Continuum, 1982)· Richard Evans, *Dialogue with Erich Fromm* (New York: Praeger, 1981, 1966)· και Gerhard Knapp, *The Art of Living: Erich Fromm's Life and Works* (New York: P. Lang, 1989). Για μια πιο αναλυτική κριτική, μπορείτε να ανατρέξετε στο Bernard Landis & Edward Tauber (επιμ.), *In the Name of Life: Essays in Honor of Erich Fromm* (Holt, Reinhart & Winston, 1971) και Laurence Wilde, *Erich Fromm and the Quest for Solidarity* (London: Palgrave Macmillan, 1994).